

504
1937

1937

მასალები

საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის

МАТЕРИАЛЫ

ПО ИСТОРИИ ГРУЗИИ И КАВКАЗА

ნაკვეთი VI ВЫПУСК

ბმლისბ
1937



ენის, ისტორიისა და მატერ. კულტურის ინსტიტუტი აკად. ნ. ი. მარია
ИН-Т ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕР. КУЛЬТУРЫ им. акад. Н. Я. МАРРА

8532

მ ა ს ა ლ ე ბ ი

საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის

МАТЕРИАЛЫ

ПО ИСТОРИИ ГРУЗИИ И КАВКАЗА

~~15.820
3~~

საკვთო VI ВЫПУСК

დაიბეჭდა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველოს ფილიალის განკარგულებით

Напечатано по распоряжению Грузинского Филиала АН СССР

პ/რედ. ს. ჯანაშია

ნ. ბერქენიშვილი



სამღებროთა შესახებ XVIII ს. საქართველოში*).

*) მოხსენდა ტფ. სახ. უნ-ტის საქ. ისტორიის კაბინეტის ღია სხდომას
1934 წ. მაისის 20.

სამღებროებსა და ღებვის საქმეს მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავთ ფეოდალურ საქართველოს მეურნეობაში. ამდენადვე მეურნეობის ეს დარგი მონოგრაფიულ შესწავლის ღირსია.

ადგილობრივ თუ უცხოურ წყაროებიდან წერილობით ცნობების ამოკრებით, ხელსაქმის ნაშთებისა თუ ფერწერის ძეგლთა ამ თვალსაზრისით შესწავლით, ენობრივ და ფოლკლორულ მასალის გამოყენებით და მეზობელ ქვეყნებში ამ საკითხის შესწავლის მოშველიებით შესაძლებელია ეს ამოცანა სასურველ სისრულით იქმნას გადაჭრილი გარდასულ მეურნეობის ისტორიულ ფონზე.

საკითხის ასეთი მონოგრაფიული დამუშავება ჩვენ განზრახული გვაქვს და საამისო მასალებსაც ვაგროვებთ.

რამდენადაც ვიცი, საღებავებისა და ღებვის ოსტატობის საკითხების გარშემო ამხ. შალვა ამირანაშვილი მუშაობს. მაგრამ ამხ. შალვას ეს საკითხები უმთავრესად როგორც ხელოვნების ისტორიკოსს აინტერესებს, მე კი, უპირველეს ყოვლისა, მეურნეობის ამ დარგის საზოგადოებრივ-ეკონომიურ თვალსაზრისით შესწავლა მაქვს მიზნად.

ასე რომ ჩვენ შეგვიძლია ერთიმეორეს წარმატებით დავებმარნეთ. როგორც ვხედავთ, ყველა ეს მომავლის საქმეა.

და თუ მიუხედავად ამისა მე დღეს აქ მოხსენებით გამოვდივარ: „სამღებროთა შესახებ XVIII ს. საქართველოში“, ეს გამოწვეულია შემდეგით:

ჩვენი კაბინეტის სამუშაო გვემით XVIII—XIX საუკუნეთა ასწლეული საქართველოს ისტორიისა შესწავლის ობიექტთა პირველ რიგშია წამოყენებული. თემა: „საქართველოს ეკონომიური ვითარება მე-XVIII საუკუნეში“ მე მაქვს დაკისრებული დასამუშავებლად, სადაც, რათქმა უნდა, სამოებროებისა და ღებვის საქმეც თავის ადგილს დაიჭერს.

ბიძგი, რომელმაც მაიძულა ნაჩქარევად და ამდენადვე დაუსრულებელ ნარკვევით გამოვსულიყავით, ეს გახლავთ პატივცემულ პროფ. გ. ნათაძის მოხსენება ჩვენი კაბინეტის წარსულის—წინა სხდომაზე, სადაც მომხსენებელმა მესამედ გაიმეორა თავისი შეხედულება „სამღებროთა“ შესახებ.

პ-ლ პროფესორმა ჯერ კიდევ 1930 წელს დაბეჭდა წერტილი „К' вопросу об экономическом положении Грузии в' конце XVIII столетия“ (იხ. История классово́й борьбы в' Закавказьи. Сборник статей. Книга первая З. К. У.—1930 г.), სადაც „სამღებრო“-ს მისებური გაგება კატეგორიულად გამოიყენა ქვეყნის ეკონომიურ სურათის წარმოსაჩენად (იხ. გვ. 146—147).

იქვე შენიშვნაში ავტორმა ყოველგვარ დასაბუთების გარეშე ხელაღებით უარყო ცნება „სამღებროს“ ჩვეულებრივი გაგება, აქამდის რომ არსებობდა და საზოგადოებას შეჰპირდა: „об этом придется высказать свои соображения особно“. [პ-ლ პროფესორის ზემოხსენებული წერილი ფრიად მნიშვნელოვან საკითხებს ეხება. ამიტომ მისი უყურადღებოდ დატოვება შეუძლებელია. მით უფრო, რომ წერილი, სამწუხაროდ, მძიმე ფაქტიურ შეცდომებსა, სათუო ხასიათის მსჯელობას და დასკვნებს შეიცავს. ამდენადვე ხსენებული წერილი საფუძვლიან შენიშვნებს აუცილებლად საჭიროებს].

მიმდინარე წელს პ-ლ პროფესორმა თავისი დაპირება გაანაღდა და სამღებროთა შესახებ სპეციალურ მოხსენებით გამოვიდა, სადაც თავისი მოსაზრების დაცვა სცადა. ჩვენ შემთხვევა მოგვეცა აზრი გამოგვეთქვა ხსენებულ საკითხის შესახებ.

მომხსენებლის მოსაზრება ჩვენ შეცდომად ვაღიარეთ.

ვერ შევთანხმდით.

ჩვენი კაბინეტის წარსულის—წინა სხდომაზე პროფ. ნათაძემ თავის მოხსენებაში—საქართველო ეკონომიურ ვითარების შესახებ XVIII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში—სამღებროები, ამ ცნების განმარტების სადაოობის გამო, სულ გამოსტოვა, როგორც ეკონომიური ნიშანი და, ბუნებრივია, მომხსენებლის მიერ წარმოდგენილი ქვეყნის ეკონომიურ ვითარების ისედაც არასრული სურათი ამით კიდევ უფრო დანაკლულდა.

ამავე დროს კამათში პ-ლ მომხსენებელმა ტერმინ „სამღებროს“ მისებური გაგება კვლავ დაიცვა.

ამკარაა, საკითხის გადადება აღარ შეიძლება. ის ასე თუ ისე უნდა გადაწყდეს.

ესაა მიზეზი ნასწრაფვეად და ნაკლულად დამუშავებულ საკითხის საჯაროდ გამოტანისა.

მაგრამ, თუ საკითხი „სამღებრო“-ს რაობის შესახებ ამ მცირე მოხსენების შედეგად რამოდენიმედ მაინც გაირკვა, ჩემი შრომა და თქვენი შეწუხებაც გამართლებულად შეიძლება ჩაითვალოს.

*
**

„ერთი მელა დაცანცალებდა. ძველითგან თურმე ნასოფლარი ყოფილიყო. სამღებროს ქვევრი, ლილით საესე პირლია დარჩომილიყო. სვლასა იქი აქა თურე შიგ ჩავარდა. ამობორტყდა, ამოვიდა. მელა შავად შეღებული შეიქმნა. დაიწყო სიარული. ერთი მამალი შემოეყარა. ჰკითხა მელასა: რა დავმართებიაო? მელამ უთხრა: „ჩემნი დღენი ცოდვის ქნით დავალამე. ახლა ჭკუა მოვიხმარე. ეს სოფელი გაუშვი, ბერად შევედგე, იერუსალიმს მინდა წავიდეო“... (საბა ორბელიანი. წიგნი „სიბრძნე სიცრუვისა“, § 21 მთვარელიშვილის გამოცემით).

„ქ. დავით სარდალ-მოურავის იმედო, თენდო მღებარო! მერე ჩემი ბიძაშვილი გოგია რუსეთს მივა. ხელი მაგ სამღებროთი უნდა მოიმართოს. ორი წლის ვადით ავირავებს. თუ გინდა, ისევე შენ დაივირავე, თუ არა, დაანებე ეგ სამღებრო. ვისაც უნდა, დაუვირავებს. ეგ ქვევრები რომ დავიგლეჯია და სამღებროს სახლი დაგიქცევია, თუ გინდა ერთი თუმანი მიეც. წრეულს რომ ოთხ თუმნად აგიღია, დაგიშავებია. ხუთ თუმნად უნდა შეეთავო, თუ არა, სახლი და ქვევრები დაანებე. ივლისის. იბ. ქკს უოე. სამართლიანის გზით თუ გინდა შენ აიღე, თუ გინდა, დაანებე ორის წლით“.

ბეჭედი: დავით.

(საბ. № 9640 d. h. საქ. მუზ. ხელ. განყ.)

„პრწყინვალეს თავადს ამილახერის ასულს ანნას, მოწყალეს ხემწიფეს.

ამას მოგახსენებთ. თუ ინებებთ, თქვენის ერთგულობისთენ, თუ ნება თქვენი იქნება, თქვენს საწილოთ სამღებროს გავაკეთებინებთ. მე დავდგები. როგორც თქვენის მაზლის გიორგისა წილი უჭირამთ ოცდაათს ყურუშით, იმაზე მეტს ათს გურუშ (sic) მეტს მოვართმევ, რომ იქს ორმოცს ყურუშს და, თუ თქვენი ნება იყოს და გა(ა)კეთებინოთ, გლახა ჩხეიძეს და ხახუტელა მამასახლისს წიგნი უბოძეთ: ერთი სახლი დადგან ორი ქვევრი მოიტანონ. სხვა რაც მოუნდება, მე გავაკეთებ. სხვანიც მეხვეწებთან, მაგრამ თქვენის ერთგულობისთენ მოგახსენე, რომა თქვენც გავაკეთებინოთ და გერგოთ, თვარემ ნება თქვენი. თუ ინებოთ გაკეთება, წიგნი მალე მებოძოს, რომა გავაკეთებინო. თუ არ ინებოთ, ამასაც გვედრებით ისიც წერილით მიბძანოთ, ჩემო ხემწიფევ. იანრის (sic) ი. ქკს. უუზ. თქვენი უმსახურო და მონა ხითარიშვილი გოგია მოგახსენებ სიმდაბლით მოწყალეო ხემწიფეო ჩემო. უმსახურო გახლავარ. მოხსენე-

ბისტვის ნუ გამიწყრები“. (საბ. № 3569 d. h. საქ. მუხ. ხელ. განკ. ტფილელ მღებარ ბეგლარიანის მოწმობით: „ძველ მღებროს მთავარი ინვენტარი დიდი ქვევრები იყო. ესლაც კი ზოგიერთი მღებარი მხოლოდ ქვევრებში ღებავს და ჯიუტად გაიძახის: როგორც ქვევრში, ისე სხვა ქურტელში არ შაიღებებაო. უზუნღარელ მოსინიანცის (ტფილისში მღებრობს) მოწმობით: „ამ ორმოცდა ათი წლის წინ ავაქა მანთაშოვს დიდი სამღებრო ჰქონდა, შიგ ექვსი ქვევრი იღვა“.

გასულ წელს ჯავახეთში ვმოგზაურობდი. სოფელ მურჯახეთში სასაფლაოს დათვალიერებისას ყურადღება მივაქციე საფლავის ლოდს, რომელზედაც გამოქანდაკებული იყო მამაკაცი, ქვევრი, ჯამი. ადგილობრივ კოლმეურნე მიხეილ ინასარიძემ ამიხსნა: „აქ სომეხი ასაფლავია. მღებარი იყო, სამღებრო ჰქონდა. ის თავის იარაღით დაუხატიათ. სამღებროები ჯავახეთის სხვადასხვა სოფლებში სულ უკანასკნელ ხანამდის იყო. სამღებროში ქვევრი დგას. მოშორებით ცეცხლია გაჩაღებული. აქედან სითბო მილით მიჰყავთ ქვევრთან. ქვევრში წყალია. შიგ წამალია გახსნილი. წყალი ნელ-თბილია. შიგ ნართს ავლებენ, ღებვენ“.

„უკეთუ სამღებროსა შინა ღებისათვის უზომო მომატებული საღებავის ფასი აიღოს, მსგავსად ქურდისა გარდახდეს“ (ხელ. № 2330 H. სამართალი ბატონიშვილი დავითისა. განყოფილება: „საბაჟოისა და ბაჟისათვის და იჯარისა. მუხლი :ია:).

იოანე ბატონიშვილი თავის კანონპროექტით აწესებს უფროსებს ვაჭრობა ხელოსნობის, სასოფლო მეურნეობის თუ ნოხელოების ხაზით და „მეორმოცდა მეექუსედ“ ასახელებს: იყოს მღებრებისა, ჩითების მკეთებლებისა, ფეიქრებისა, მეღანებისა და თავთათა, დარაიას მქსოველთ უფროსი და ესე აძლევდეს რიგსა და ფასსაც ესევე მიაწერდეს რიგით და ნართებსაც და ღაზღებსაცა ზედამხედველი ესევე იყოს და ესე ცდილობდეს ამათსა გამრავლებასა, რადგან დაბალი ხალხი ამას უფრო ხმარობენ საცმელად“ (ხელ. 2155 H. საქ. მუხ.).

მოყვანილ საბუთებიდან ჩანს, რომ მე-18, მე-19-ე საუკუნეებში სამღებროს მთავარი ინვენტარი იყო სახლი და ქვევრები.

სამღებროში მუშაობდა მღებარი („საღებავის მცოდინარე ოსტატი — საბა) და მღებავი („ღების მოქმედი“ — საბა).

მღებრები მეჩითების, ფეიქრების, მეღანების, თავთათა და დარაიას მქსოველთ რიგის ხელოსნებია: ფეიქრები ქსოვენ, მეჩითენი სჩითავენ, მღებრები შეჰღებენ.

იოანე ბატ-ლის კანონპროექტით ყველა ესენი ერთ უფროსს (სამხელმწიფო მოხელეს) უნდა ემორჩილებოდნენ.

სამღებროში ჰლებენ შალებს, ჩითებს, ლაინებს, მოვს, შილას, დარაიას, ლაზლებს, ნართს, პერანგს, ნიფხავს, ჩოხას, კაბას (საბ. 14393 d. h.).

სამღებროში მღებარი საღებავის („საღებავი—შეღების ქნის საქნელი“—საბა) ფასს იღებს. ეს ფასი ზომიერი შეიძლება იყოს, მომატებული და უზომო მომატებულიც. დავით ბატ-ლის კანონპროექტით ასეთ მღებარს უნდა „მსგავსად ქურდისა გარდახდეს“.

მოხსენებულია ქალის საკაბეს შეღება ხუთ აბაზათ. (იხ. საბ. № 14393 d. h. საქ. მუზ.).

ტერმინებისათვის: „მღებარი“, „მღებართხუცესი“, „სამღებრო“.

საბა ორბელიანის განმარტებით მღებარი საღებავის მცოდინარე ოსტატია. მასვე მოეპოვება მეორე ტერმინიც—მღებავი, რომელიც ღებვის მოქმედათ აქვს განმარტებული. აქედან ჩანს: ყველა იმას, ვინც ღებავდა, მღებარი არ ეწოდებოდა; ასეთს მღებავი ერქვა, ხოლო ღებვის საქმეში დახელოვნებულს, ოსტატობამდის მიღწეულს, საღებავის მცოდინარე პირს მღებარი ერქვა. „მღებრის“ მთავარი დამახასიათებელი ნიშანი საღებავის საქმის ცოდნა იყო და არა ღებვა.

საშუალო საუკუნეების ხელოსნობის წესრიგის გათვალისწინებით საბას ეს ცნობა მეტად საინტერესო და გასაგებია.

ასევე იყო ამ დროს ყველა სხვა ხელობის ხალხი: მჭედელი, ხურო, ღურგალი, ფეიქარი, გალატოზი და სხვა მრავალი. ყველა ესენი ოსტატები იყვნენ და ასეთი სახელწოდებანი თავიანთ დარგში ზანგრძლივ მუშაობისა და გარკვეულ ცოდნის გამომჟღავნების შედეგად გარკვეულის წესით ჰქონდათ მოპოვებული.*)

ასეთი ტერმინი არსებითად განსხვავდებოდა ისეთ სახელწოდებისაგან, როგორიცაა, მაგალითად, „მებაჟე“, რომელიც, ისევე როგორც მღებავი, სრულიად არ შეიცავდა ოსტატობის მომენტს, არამედ ამა თუ იმ პირის დროებით საქმიანობიდან იყო ნაწარმოები და ასევე დროებით განეკუთვნებოდა მას, მაშინ როცა ოსტატობა სამისდღეშიო სახელწოდებად განეკუთვნებოდა ოსტატს დამოუკიდებლად იმისგან, ეწეოდა იმავე საქმიანობას გაოსტატებული ამის შემდეგ თუ არა.

ასეთ სამისდღეშიო სახელწოდებიდან—ოსტატობასთან დაკავშირებით არის ის, თუ მოხელეობასთან,—წარმოიშვიან გვარები: მღებრი-

შვილი, გალატოზიშვილი, ფეიქრიშვილი, მეჩითიშვილი, ღურგლშვილი, ხუროშვილი, ხარაზიშვილი, მკერვლიშვილი, სარაჯიშვილი, დალაქიშვილი, ნალობანიშვილი, მექვაბიშვილი, მკალავიშვილი, მჭედლიშვილი, ზენკლიშვილი, მენაბდიშვილი, მეარაყიშვილი, მეზვრიშვილი, მემარნიშვილი, მესტვირიშვილი, მემშვილდიშვილი, მესხრიშვილი, მამასახლისიშვილი, გზირიშვილი, შათირიშვილი, ნაცვლიშვილი და სხვ.

ასევე ოსტატის ნაჟუნსით აქვს ნახმარი ჩახრუხაძეს ტერმინი „მღებარე“ დავით სოსლანის შესახებ:

ვინ ეფრემს თვისობს,

სიმკნითა ისობს

მბრძოლთა სისხლითა

კმელთა მღებარე“. (ოდა X₁₅) აკ. ნ. მარი აქ „მღებარე“-ს სთარგმნის — „красильщик“.

ღებვის ოსტატობაზევეა საუბარი შაჰნავაზიანში: (გვ. 156. სტროფ. 944₄ 945₁) „სარტყელი ჩინეთს ნაქსოვი ეს მიკუირს იყო რასისა, მან ოსტატმან კელოვანმან ესეგუარი სადა ღება“. XVIII—XIX საუკუნეებში ტერმინი მღებარი ჩვეულებრივი სიტყვაა. ქვემოთ ის მრავალჯერ შეგვხვდება. ამიტომ აქ ამოწერა მათი ზედმეტია.

დასტურლამალში ნახმარია ტერმინები სამღებრო და მღებართხუცესი.

წინწყაროელთ მართებსთ: „ავრეთვე ქალაქის სამღებროში ორი კაცი უნდა დადგეს რიგით მღებართხუცად“ (დასტურლამალი 116, თავი იზ. წინწყაროს გარიგებისათვის).

„ზემოქართლის სამღებროზე ერთი ალელი კაცი უნდა იყოს“ (იქვე 121 თავი. კვ. ალის გარიგებისათვის).

„ზემოქართლის მღებართხუცად ერთი იმათი კაცი უნდა იყოს“ (იქვე 122, თავი. კვ. ქრცხინვალის გარიგებისათვის).

„ორი მღებართხუცად და ორი მებაჟეთ უნდა იყვნენ რიგით“ თავი 124, თავი, ლბ ქალაქის დებულეებისათვის).

„ზემოქართლის მღებართხუცესი ერთი იმათი უნდა იყოს რიგით“ (იქვე—124, თავი, ლა, გორისათვის).

„სადაც სამღებრო არის, ქართლსა თუ საბარათაშვილოში, თუ ყაიყულს, სულ სადედოფლო არის. სომხითს, საბარათაშვილოს და ყაიყულის სამღებროები ქალაქის მღებართხუცის ხელთ არის და ზემოქართლისა ცალკეა“ (იქვე 125, თავი ლდ. სამღებროსათვის).

მოვიყვანოთ საბუთი, რომელიც ამ ტერმინების გარკვევაში გვიშველის. საბუთი ტფილურია და მე-18 საუკუნისაა. „ქ. მელენე

კირაკოზამ, მელიქის ყმამ ასე იმოწმა: დიღცნუტელი მღებარი ავაქა დიღცნუტს იყო და აქ ქალაქში ფითუაშვილი ელიზბარა მღებართხუცათ იყო და სამღებროში კარგი მღებარი არა ჰყვანდა. ელიზბარას უთხრეს: ერთი კარგი მღებარი დიღცნუტს არისო. ელიზბარამ წიგნი მისწერა იოვანე მდივანბევს: დიღცნუტს შენი ყმა მღებარი ავაქა გამამიგზავნეო, სამღებროში დაეაყენებო. ეს ავაქა ჩამოვიდა. სამღებროში დააყენა. ჯამაგირი მისცა და ხალათიცა. ცოლშვილი ისევ იქა ჰყვანდა. თითონ აქ მღებრობდაო. მე ამისი დამსწრე ვარ ლთის წინაშე (აქ ჯვარია დასმული) ჩემი ხელით იჯარას შინ უგზავნიდა ავაქა ელიზბარას* (საბ. № 10358 d. h. საქ. მუზ. ხელ.). მოყვანილი საბუთი ადასტურებს და ავსებს საბა ორბელიანისეულ განმარტებას „მღებარი“. სას: მღებარი საღებავის მცოდინარე ოსტატია. მღებარი ავაქა დიღცნუტს იყო. იქ ის, ჩანს, არ ღებავდა და მიანც მღებრად იწოდებოდა. ყველა მღებარი ერთნაირი არაა. იყო „კარგი მღებარი“, იყო არაკარგიც ე. ი. კარგი ოსტატი და არაკარგი ოსტატი („გალა ოსტატი“ ჩვენში).

სამღებროში მღებრის საქმიანობას მღებრობა ეწოდება.

დასტურლამალით ვიცით, რომ მღებართხუცესი რამოდენიმე იყო. მღებართხუცესი ამ წყაროთი ოსტატი არა ჩანს. წინააღმდეგ შემთხვევაში მისი სოფლიდან ბევრით გამოყვანა და ისიც რიგით შეუძლებელი იქნებოდა.

ამასვე მოწმობს გამოთქმები: ორი მღებართხუცათ და ორი მებაჟეთ უნდა იყვნენ რიგით (დასტ. 124), „ზემო ქართლის მღებართხუცათ ერთი იმათი კაცი უნდა იყოს“ (იქვე 122).

მღებართხუცესი და მებაჟე რომ ოსტატები ყოფილიყვნენ მათ შესახებ ასეთი გამოთქმა შეუძლებელი იქნებოდა. ისე როგორც არ შეიძლება ითქვას, მაგალითად, კალატოზის, ფეიქრის, დურგლის, ხუროს, მღებრის და სხვა ოსტატთა შესახებ, რომ ისინი უნდა მუშაობდნენ კალატოზად, ფეიქრად, დურგლად, ხუროდ, მღებრად.

„მღებართხუცათ“ და „მებაჟეთ“ სწორედ იმიტომაც შეიძლება მოწვეულ იყოს კაცი, რომ ერთიც და მეორეც ხელოსნობა-ოსტატობის მომენტს არ შეიცავენ.

მელაინე კირაკოზას მოწმობა საესებით ნათელს ჰფენს დასტურლამალის ცნობებს. აქ „ფითუაშვილი ელიზბარა“, „მღებართხუცათ“ რომ „იყო“, ტფილისის სამღებროს ადმინისტრაციული გამგეა და მის მოწყობა შემოსავლიანობაზე ზრუნავს. ის სრულიადაც მღებარი არ არის. დასტურლამალით ქალაქის მღებართხუცის ხელთ არის

საბარათაშვილოს და ყაიყულის სამღებროებიც. ზემო ქართლსა და თავეისი მღებართხუცესი ჰყავს.

ტერმინი სამღებრო სრულის კანონზომიერებით არის ნაწარმოები ტერმინ „მღებარი“-საგან ისევე, როგორც მკედელი-საგან სამკედლო, ფეიქარი-საგან საფეიქრო და სხვა.

დასტურლამალიდან ჩანს, რომ მე-18 საუკუნის დასაწყისს ქართლის სამღებროები სულ სადედოფლო იყო. ძველიდანვე არსებულ მღგომარეობის აღნიშვნაა ეს, თუ გიორგი XI და ვახტანგ სჯულმდებლის დროს შემოღებული წესია, გარკვევით არა ჩანს. საფიქრბელია უი, რომ ეს წესი ძველი უნდა იყოს (საინტერესო მოსაზრება, რომ ამ მეურნეობის დედოფლისადმი დაქვემდებარებას საფუძვლები თვით ამ მეურნეობის სპეციფიკურ სახეობაში შეიძლება ჰქონდეს და უძველესი ამბავი იყოს—როვა, ქსოვა, ღებვა ქალის საქმე იყო,—ასეთი მოსაზრება შემდეგ კვლევა-დაკვირვებას მოითხოვს).

მე-18 საუკუნის სიგრძეზე საინტერესო მოვლენას აქვს ადგილი: ჯერ ერთი, სამღებროთა რიცხვი იზრდება, ახალი სამღებროები კეთდება და მეორე, მრავალი სამღებრო სადედოფლოდან საფეოდალო (საუფლისწულო, სათავადო, საეკლესიო) ხდება.

მე-19 საუკუნიდან „რუსეთის კანონით“ სამღებროთა მონოპოლია გაუქმდა (იხ. საბ. № 8096 d. h. საქ. მუხ. ხელნაწ. გაყ.) და ის კერძო მეურნეობის საგნად იქცა.

რამდენი სამღებრო იყო მე-18 საუკუნის დასაწყისს არ ვიცით. ამ საუკუნის სიგრძეზედ და მე-19 საუკუნის პირველ ოცეულში კი შემდეგი სამღებროები გვხვდება (რა თქმა უნდა, ქვემო მოყვანილი სია სისრულეს ვერ დაიჩემებს):

ანანურს, დუშეთს, ახალგორს, ცხინვალს, მეჯვრისხევს. არბოს, სამთავეისს, რუისს, გორს, სურამს, ბეკამს, ხეფინისხევს, ვახანს, საწერეთლოს (?), საჩხერეს, ქუთაისს, სადგერს, ზოვრეთს, ქარელს, ახალქალაქს, თელათგორს, ძეგვს, ტფილისს, ქოლაგირს, დმანისს, მიტრამენს, თელავს, ყვარელს, ნინოწმინდას, ბოდბეს, მანავს, თვალს, მარტყოფს, ხაშმს (?), მაშნარს.

გვხვდება ასეთი გამოთქმები: „სომხით საბარათიანოს სამღებროები“, „გატეხილ ხიდიდან ტფილისამდის რაც სამღებროები არის“, „კახეთში და ქიზიყში რაც სამღებროები არის“, „სამღებროები ფამბაკისა და შორავალის მაზრებში“, „სამღებროები პატარძეულიდან მარტყოფამდის“, „იმრეთის სამღებროები“.

მე-19-ე საუკუნის დასაწყისს (1801—1820 წ.) მოხსენებულია ტფილისში ხუთი სამღებრო, სურამში (თუ ქალაში) აგებენ ახალ ორს

(ერთი იყო), კახეთის სოფლებში: კალაურს, შაშიანს, ჯიმიტს, ანაწენს და ახატელს (ყველა ეს ხუთი საეკლესიო სამღებროებია).

როგორც აღვნიშნეთ, დასტურლამალის მიხედვით ყველა სამღებროები სადედოფლოა. მაგრამ ეს პრინციპული დებულებაა და სრულიადაც იმას არ ჰგულისხმობს, თითქო ყველა სამღებრო დედოფლის უშუალო მეურნეობის ობიექტს შეადგენდა.

კანონით სამღებროები სადედოფლოს მონოპოლიაში შედიოდნენ, რაც, რა თქმა უნდა, არ გამოორიცხავდა იმ შესაძლებლობას, რომ შემოსავლის ეს წყარო „წყალობის“ სახით თუ „შეწირვის“ გზით „საუკუნოდ“ ებოძოს, ან შეეწიროს, ფეოდალს თუ ეკლესია-მონასტერს. და ამის მაგალითები ჩვენ უკვე მე-18-ე საუკუნის დასაწყისშივე გვაქვს (ზოვრეთის სამღებრო ციციანთ) და შემდეგაც (სამთავისის—ამილახორთ, ახალქალაქის—თარხნიანთ).

მე-18 საუკუნეში ინტერესი მეურნეობის ამ დარგისადმი ძლიერდება, ფეოდალები (ბატონიშვილები, თავადები და ეკლესია) ცდილობენ ხელში ჩაიგდონ ეს შემოსავლიანი წყარო და აღწვევენ კიდევ თავიანთ მიზნებს. პრინციპის თითქო შეუღლებულად, რომ სამღებროები სადედოფლოა, ისინი ახერხებენ და მე-18 საუკუნის დასასრულისათვის სამღებროთა უმრავლესობას ეპატრონებიან. ფეოდალურ „წყალობისა“ თუ „შეწირულების“ გზით ძველ სამღებროებს იგდებენ ხელთ, ხოლო განსაკუთრებულ ნებართვით თავიანთთვის ახალ სამღებროებს აკეთებენ.

ასეთ პირობებში ჩვენ სრული უფლება გვაქვს ვივარაუდოთ, რომ ზოგი ფეოდალი (უფლისწული, ეკლესია, თავადი) არ დააყოვნებდა და ყოველივე ნებართვის გარეშეც შეეცდებოდა მეურნეობის ეს დარგი მოეწყო თავის სამფლობელოში (მაგალითად დავით თარხანმა თელათგორს). დაბოლოს გვაქვს მაგალითები, როცა სადედოფლოს უწყებიდან ზოგიერთ სამღებროებს, მთლად ან ნაწილობრივ, გამოორიცხავენ მეფეები (გიორგი—გორისას, დავითი—სურამ-ვახან-ხეობისას).

ასე რომ მე-18 საუკუნის სიგრძეზე დასტურლამალით გათვალისწინებული მდგომარეობა ამ დარგში იმდენად შეიცვალა, რომ მე-19-ე საუკუნის დასაწყისს ფეოდალი დავით თარხნიშვილი ფაქტიურ ვითარების დამოწმებით დაჟინებით ამტკიცებს, რომ სამღებროები იმთავითვე („დასტურლამით“) იყო როგორც სადედოფლო, ისე სათავადო და, მაშ, ის შეხედულება, რომელსაც ამ დროს თარხნიშვილის მოდავე (გიორგი მეფის ასული სოფიო) ამტკიცებს, თითქო მეურნეო-

ბის ეს დარგი მთლიანად სადედოფლო მონოპოლია ყოფილიყო სინამდვილეს არ შეეფერებაო.

დავით თარხნიშვილი თავის ამ საბუთიანობით, რა თქმა უნდა, მართალი არ არის, მაგრამ მისი ცნობები იმ მეტად საინტერესო მომენტებზე მაინც მიგვიბრუნებს, რომ ბრძოლა სამღებროთა „სამამულოდ“ დაუფლებისათვის ფეოდალების მიერ ისეთივე საქმეა, როგორც ბრძოლა ყოველგვარ „წყალობის“ სამკვიდროდ და სამამულოდ გადაქცევისათვის და რომ სამღებროთა წყალობაც ძველი პრაქტიკაა.

ასეთ პირობებში ბუნებრივია დაშვება, რომ სხვადასხვა დროს ფეოდალთა მიერ მეტის თუ ნაკლების ხანგრძლივობით და სიმტკიცით სამღებროთა მონოპოლიის მიტაცებას ჰქონდეს ადგილი.

ზემოჩამოთვლილ სამღებროთაგან მე-18-ე საუკუნის დასასრული-სათვის ხუთი საბატონიშვილოა (ვახტანგის, იოანეს, იულონის), რვა სათავადოა (თარხნიანთი—2, ციციანთ—2, ამილახვრიანთ—1, აბაშიძეთა—1, წერეთლიანთ—2), სამი სამეფო, ხუთი საეკლესიო. ექვსის შესახებ გვაქვს ცნობა, რომ ისინი სადედოფლოა. დანარჩენთა შესახებ ჯერჯერობით ვერას მოგახსენებთ. დასაშვებია კი, რომ ზოგი მათგანი დედოფლის მეურნეობაში აღარ შედიოდეს.

ამრიგად, მეურნეობის ეს დარგი მე-18 საუკუნეში სადედოფლო მონოპოლიიდან სულ უფრო და უფრო ფეოდალთა მონოპოლიად იქცევა.

სამღებროების ექსპლოატაცია ფეოდალთა მიერ, ჩვეულებრივ, საიჯარო წესით სწარმოებს.

მოიჯარადრეებად გამოდიან, როგორც მღებრები, ისე არამღებრებიც. პირდაპირ ცნობათა უქონლობის გამო სამღებროებში შრომის სახეობის შესახებ, სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ბევრს ვერას ვიტყვით. მას შემდეგ რაც ჩვენ ვიცით, რომ მღებარი საღებავის მცოდინარე ოსტატია, ბუნებრივია დაუშვათ, რომ სამღებროში მღებრებთან უნდა ემუშავნათ მღებავებსაც—ქარგალ-შეგირდებსაც.

ზოგიერთ სამღებროთა შედარებითი სიდიდე თავისთავად ჰგულისხმობს, რომ იქ არა ერთი მუშახელი საქმიანობს. იმ შემთხვევაში, როცა სამღებროს მოიჯარადრე თვით არ იყო საქმის ოსტატი, ბუნებრივია, მას ასეთი ოსტატი დაეჭირავენია, ჯამაგირი და ხალათი ეძლია მისთვის. ოსტატის ასეთი დაჭირავენის მაგალითი, ვფიქრობ, გვაქვს ჩვენ ტფილისის სამღებროს შესახებ იმ საბუთში, ზემორე რომ მოვიყვანეთ. როცა ოსტატი იმავე დროს იჯარადარიცაა, ასეთ ოსტატისა და შეგირდთა სამღებროში მუშაობა, ეს, ასე ვთქვათ, ფეოდალურ ეპოქის ჩვეულებრივ ხელოსნური მეურნეობის სახეა და განსა-

კუთრებით საყურადღებოს არას შეიცავს, თუნდაც რომ ქატიკონი შეგირდთა რიცხვი საკმაოდ საგრძნობი იყოს.

ჩვენთვის გაცილებით საინტერესოა სამღებროს ექსპლოატაციის ის სახე, როცა ოსტატი თვით არის დაქირავებული სამღებროს მოიჯარადრის მიერ.

აქ უკვე პრინციპულად განსხვავებული მგომარეობაა. მეურნეობის სულ სხვა ტიპია მოცემული. ასეთ პირობებში ოსტატ-შეგირდის ურთიერთობა სრულიად განსხვავებულია. ასეთ ოსტატს არც შეუძლია შეგირდი ჰყავდეს ძველის გაგებით. და როცა ოსტატი დაქირავებულია, სხვებიც—ქარგალი, შეგირდი—ასევე დაქირავებული უნდა იყვნენ. მაგრამ ეს უკვე მანუფაქტურაა და არა საშუალო საუკუნეების სახელოსნო.

სამწუხაროდ, ჩვენ ამ ხელად ჩვენს მოსაზრებას უფრო მეტი კონკრეტულ შინაარსით ვერ ვაცხოველებთ, თუმცა სრული იმედი გვაქვს საამისო ფაქტები აღმოჩნდება.

ამაში ჩვენ გვარწმუნებს სამღებროთა იჯარის ის სახე, როცა იჯარადარი მღებარი არაა და ამავე დროს სამღებროს ექსპლოატაციას უშუალოდ ეწევა. ამავე დროს ეს იჯარადარი არ არის ფეოდალი, რომ გვეფიქრა თითქო სამღებროში ის თავის ყმა-ოსტატებს ასაქმებს, როგორც ეს შესაძლებელია ყოფილიყო დედოფლის სამღებროებში.

ის ფაქტი, რომ სამღებროებს ასეთი ხალისით იღებენ არამღებრები, მოწმობს ამ საქმის მომგებიანობას, ამ საქმის სიცხოველეს, რასაც ჩვენ ზემოთაც მიუთითებდით სამღებროთა რიცხვის გამრავლებასთან და ამ საქმით ფეოდალების დაინტერესებასთან დაკავშირებით. და, რაც კიდევ უფრო დამახასიათებელია, ასეთი მოიჯარადრენი (მანუფაქტურის ე. წ. წამომწყებნი) პირველ ყოვლისა ხელს ჰკიდებენ დიდ სამღებროებს (ტფილისის, დუშეთის...). ეს მოიჯარადრენი ცნობილი ვაჭარ მოსაქმენი არიან (ქალაქის ნაცვალი მიკირტუმ სურგუნოვი, ავთანდილა მირიმანოვი და სხვ.).

სამღებროთა იჯარა სრული ნებაყოფლობის და თავისუფალი შესაქმების შედეგია. საიჯაროდ გამოცხადებული საქმე გარკვეულ ხნის განმავლობაში (40 დღე) ღიაა კონკურენტათვის: ვინც მეტს გაიღებს, მას მიეცემა. იჯარა ჩვეულებრივ ერთი წლით იღება. საიჯარო ფული ყოველ თვიურად ეძლევა სამღებროს პატრონს და არა წინასწარ. ამას ის მნიშვნელობა აქვს, რომ, „თუ, ღმერთმან ნუ ქნას, ბარგაშტობა (ირან ბარგაშო=დაბრუნება; ბარგაშტობა—იჯარის დარღვევა?) რამე მოხდეს“ ე. ი. თუ არა მოიჯარადრის მიზეზით საქმე შე-

ფერხდა და სამღებრო მოცდა, იჯარადარი „სამართალს“ მოითხოვს ე. ი. ასეთ მოცდენისდა შესაფერისად საიჯარო გადასახადის დაკლებას მოითხოვს.

მოიჯარადრენი უმთავრესად მაინც მღებრები იყვნენ.

გვხვდება ისეთი შემთხვევაც, როცა ორ შეამხანაგებულ მოიჯარადრეთაგან ერთი მღებარია, მეორე კი არა. მათი საამხანაგო პირობა იმითაა საინტერესო, რომ მღებარი ამხანაგი „უჯამაგროდ“ მღებრობას აღუთქვამს არამღებარ ამხანავს. ცხადია, უკანასკნელი რაიმეთი უნაზღაურებს ამხანავს „უჯამაგრო“ შრომას.

გამოდის, რომ არამღებარ ამხანაგმა იმთავითვე დაიჭირავე მღებარი (თავისივე ამხანაგი) თავის წილ სამუშაოში.

დაჭირავეების ეს სახე განსხვავებულია მუშის დაჭირავეებისაგან. აქედან გადასვლა მღებრის მთლიანად დაჭირავეებაზე ადვილად შესაძლებელია, თუმცა თავისთავად სავალდებულო არ არის.

ხოლო, რადგან, როგორც ეს ზემოდ უჩვენეთ, სამღებრო საქმე გაცხოველებული და მომგებიანია ე. ი. მდგომარეობა მომწიფებულია, ამიტომ შეამხანაგების ეს სახე (ნახევრად დაჭირავება ოსტატისა) შეიძლება ჩვენ გარდამავალ საფეხურად მივიჩნიოთ იჯარადარ მღებრიდან დაჭირავებულ (მუშა) მღებრამდის. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ყველა სამღებრო ერთნაირ სიდიდისა და შემოსავლის არ იყო. ეს ცხადად ჩანს ამ სამღებროთა საიჯარო ფასების სხვადასხვაობისაგან.

სამწუხაროდ, ჩვენ ასეთი ცნობებიც არ მოგვეპოვება სრულად. ამას გარდა ზოგი სამღებრო სხვა იჯარებთან ერთად აიღებოდა ხოლმე. ასე რომ საერთო საიჯარო ფასიდან სამღებროს საიჯარო ფასის გამოყოფა ძნელდება. ან კიდევ, გვაქვს მაგალითები, როცა რამოდენიმე სამღებროს საიჯარო ფასი ერთადაა ნაჩვენები, და ბოლოს, ეს საიჯარო ფასები სხვადასხვა დროისანი არიან. ყველა ამ ნაკლთა მიუხედავად, ეს ცნობები საერთო წარმოდგენას მაინც იძლევიან სამღებროთა სიდიდეზე, მათ შემოსავლიანობაზე.

მოგვეყვას ჩვენს ხელთ არსებული საამისო ცნობები:

ტფილისის სამღებროს საიჯარო ფასი სხვადასხვა რაოდენობისაა ნაჩვენები. დარეჯან დედოფლის მოწმობით ეს სამღებრო ზოგჯერ ხუთას თუმნად გაიციემოდა, ზოგჯერ კი შვიდასადაც.

დარეჯანის ამ ცნობას ჩვენ გადაჭარბებულად მივიჩნევდით და ამდენადვე ყურადღების ღირსად არ ჩავთვლიდით, რომ ამას მხარს არ უჭერდეს საერთო მოსაზრებათა გვერდით მისგან სრულიად დამოუკიდებელი მოწმობა მარიამ დედოფლისა, რომლის ჩვენებით (1802 წლის მოხსენება) აღნიშნულ სამღებროს საიჯარო ფასი წლიურად მის

დროს (ე. ი. 1799—1801 წ.) 520 თუმანს უდრიდა (Акты I, № 214).

ამავე დროს არსებობს საბუთი, რომ 1796 წელს ტფილისის სამ-
ლებრო 240 თუმნად გაიცა. (3875 d. h. საქ. მუზ. ხელ. განყ. და
საქ. სიძ. III № 337).

საიჯარო ფასის ასეთი სხვადასხვაობა მეტად საინტერესო და
დამახასიათებელია.

ეს მაჩვენებელია არა მარტო იჯარის გაცემის დროს არსებულ
ბოროტმოქმედებისა, რასაც, როგორც ირკვევა, ჩვეულებრივ ფართე
გასავალი ჰქონდა (მოიჯარადრეთა შეთქმა, მოურავის თუ რწმუნე-
ზულის მოსყიდვა და ამავის შედეგად საიჯარო ფასის ხელოვნურად
დაცემა)—ამას გარდა ეს მაჩვენებელია თვით ქალაქის მიერ განცდილ
დღეებისა მისი ზრდისა თუ დაცემის გზით.

მოყვანილ ფასებიდან 240 თუმანი ეს 1795 წლის კატასტროფის,
ტფილისის აოხრების შედეგია. 520 თუმანი, მარიამი რომ მოწმობს,
მაჩვენებელია იმისა, რომ მეურნეობის ამ დარგში მდგომარეობა
სწრაფად გამოსწორების გზაზედ დამდგარა. ამავე დროს ჩვენ ვიცით,
რომ ტფილისი გიორგის დროს 95 წლის წინა დროინდელ კეთილ-
დღეობას არ დაბრუნებია. ასეთ პირობებში შეიძლება ვიფიქროთ,
რომ ტფილისის სამლებროს შემოსავლიანობა მხოლოდ ქალაქის მოსა-
ხლეობის სიდიდე-კეთილდღეობაზე არ ყოფილა დამყარებული.

დარეჯანის მიერ ნაჩვენები 700 თუჰანი, ეს უშაღღესი საიჯარო
ფასია, რომლისთვისაც კი მიულწევია ტფილისის სამლებროს მე-18
ს-ში. ასეთი ფასი, უნდა ვიფიქროთ, ჰგულისხმობს 1795 წლის წინა
დროს.

სიდიდე-შემოსავლიანობით მეორე ადგილი გორის სამლებროს
უჭირავს. დარეჯან დედოფლის ცნობით გორისა და სათარხნოს
სამლებროთა იჯარიდან მას 160 თუმანი შემოსავალი ჰქონია. სათარ-
ხნოს სამლებროს საიჯარო ფასი კი, ჩვენ ვიცით, 12 თუმანი იყო.
გამოდის რომ გორის სამლებრო 148 თუმანს საიჯარო ფასს იძლეოდა.

დაახლოებით ასეთივე სიდიდის უნდა ყოფილიყო ცხინვალის
სამლებროც (ცხინვალის სამლებრო და სხვა იჯარები ერთად 180
თუმნად გაიცემოდა წელიწადში).

მესამე ადგილი ანანურის სამლებროს ეკირა. ანანურის სამლებრო
და სხვა იჯარები ერთად 65 თუმნად გაიცა 1778 წელს (ც. ა.
№ 3432), ხოლო 1780 წელს მხოლოდ სამლებრო გაიცა 32 თუმნად.

დაახლოებით ასეთივე სიდიდე—შემოსავლიანობის უნდა ყოფი-
ლიყო დუშეთის სამლებრო (დუშეთის სამლებროს, ბაჟის და ბეჭე-
დის იჯარა 1796 წელს 70 თუმანს უდრიდა — № 3541 d. h.).

შემდეგ მოდის ახალქალაქის, არბოს და წერეთლიანთ (გაერთე-
ბამდის) სამღებროები. მათი საიჯარო ფასი წლიურად 12 თუმანი
ბიყო.

დაახლოებით ასეთივე უნდა ყოფილიყვნენ ზოვრეთისა, სამთავი-
სის და საბაშიოს (სურამი, ხეფინისხევი, ბეკამი) სამღებროები.

ეხანის სამღებროს იჯარა ექვსი თუმანი იყო. ასეთივე იყო ქა-
რელის სამღებრო. მისი იჯარა ხუთსა და ექვს თუმანს შორის ქანა-
ობდა (№ 3835 d. h. და № 9640 d. h.), იყო ამაზე მცირე სამღებ-
როებიც. მაგალითად, ქოლაგირის სამღებროს იჯარა 3 თუმანი ღირ-
და, ხოლო ერისთვიანთ სამღებროსი ორი, ან ორთუმანნახევარი
(3569 d. h).

სამწუხაროდ, ჯერჯერობით გარკვეულს ვერას ვიტყვით კახეთის
სამღებროების სიდიდე—სიმცირის შესახებ, რომელნიც „ეკლესიებს
შეწირულებს გარდა“ წლიურად ორას თუმანს საიჯარო ფასს იძლე-
ოდენ. ჯერერთი, ჩვენ არ ვიცით რამდენ სამღებროს შეეხება ეს
ცნობა და მეორეც: ყველა სამღებრო ხომ ერთნარი სიდიდისა არ იყო?

საერთოდ კი არა გვაქვს საბუთი ვიფიქროთ, რომ კახეთის სამ-
ღებროები ქართლის სამღებროებიდან (ტფილისის სამღებროს გარდა)
სიდიდე-შემოსავლიანობით ერთობ განსხვავდებოდა.

სულ არაფერი ვიცით „გატეხილ ხიდს აქეთ რაც სამღებროებია“
და „სომხით-საბარათიანოს და ყაიყულის“ სამღებროთა შემოსავლიან-
ობის შესახებ. არა თუ კერძოული, აქ არც სუმარული ცნობები
გაგვაჩნია ჯერჯერობით.

ამრიგად, ქართლის 13 სამღებროს საიჯარო ფასი 1083 თუმანს უდ-
რიდა. ტფილისის სამღებროს გამოკლებით კი 383 თუმანს. მაგრამ ქართ-
ლში სომხით-საბარათიანო-ყაიყულის მითვლით 30-35 სამღებრო მაინც
უნდა ყოფილიყო (დასახელებით ცნობა ჩვენ ჯერჯერობით მხოლოდ
25 სამღებროს შესახებ მოგვეპოვება. მაგრამ სამხით-საბარათიანო-
დან, ყაიყულიდან თუ ლორე-ბამბაკიდან ამ რიცხვში მხოლოდ სამი
სამღებრო შედის. ეხლა, თუ ჩვენ გავითვალისწინებთ სამღებროთა
იმ სიხშირეს, საიდანაც კი ცნობათა შედარებითი სისრულე გვაქვს—და
თითქმის უკვე წესად ქცეულ ფაქტს, რომ თითოეული ფეოდალი
ცდილობს თავისი სამღებრო ჰქონდეს. ჩვენ უფლება გვეძლევა ვი-
ფიქროთ, რომ ქართლის სამღებროების ერთი მესამედი ჯერჯერობით
ჩვენთვის უცნობია).

კახეთის სადედოფლო სამღებროთა საიჯარო ფასი 200 თუმანი
იყო. ეხლა, თუ ჩვენ დაუშვებთ—და ამის საწინააღმდეგო თითქო
არა ჩანს რა, — რომ კახეთის სამღებროთა სახე (სიდიდე-სიმცირე)



დაახლოებით ისეთივე იყო, როგორც ქართლისა, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ რიცხვი კახეთის სადედოფლო სამღებროებისა 6 — ან 7 უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ ჩვენ ვიცით, რომ კახეთში იყო საეკლესიო სამღებროებიც და ქართლის ანალოგიით უფლება გვაქვს დაუშვათ, რომ იქ სათავადო სამღებროებიც უნდა ყოფილიყო. საეკლესიო სამღებროთა რიცხვი, სულ მცირეა, ექვსი მაინც უნდა ვიანგარიშოთ.

ამდენივე, უფლება გვაქვს, სათავადო სამღებროებიც დაუშვათ. ასე რომ სულ კახეთ-ქიზიყში 16—20 სამღებრო მაინც უნდა ყოფილიყო.

ამრიგად, მე-18 საუკუნის მეორე ნახევარში სულ ქართლ-კახეთში 50 — 60-მდის სამღებრო უნდა ყოფილიყო. ქართლის 12 სამღებროს საიჯარო ფასი 383 თუმანს უდრიდა. ერთ სამღებროზე საშუალოდ 32—33 თუმანი მოდის. მაშ ქართლის ყველა სამღებროთა საიჯარო ფასი 960 თუმნიდან 1050 თუმნამდის შეგვიძლია ვიანგარიშოთ (ტფილისის სამღებროს გამოკლებით). ეხლა, თუ ჩვენ ქართლის სამღებროთა მიმართ მიღებულ საზომს კახეთის სამღებროებზედაც გავაგრცელებთ, გამოგვივა, რომ კახეთის ყველა სამღებროთა საიჯარო ფასი 412 თუმნიდან—660 თუმნამდის უნდა ყოფილიყო. სულ კი ქართლ-კახეთში (ტფილისის სამღებროს ჩათვლით) სამღებროთა საიჯარო ფასი უნდა ყოფილიყო 2072 თუმნიდან 2410 თუმნამდის.

რა თქმა უნდა, ეს ჩვენი დასკვნები სასურველ ზედმიწევნილობას მოკლებულია მაგრამ, ვფიქრობთ მდგომარეობის ზოგად წარმოდგენას საკმაოდ სწორს იძლევიან.

ამ დაკვირვებათაგან მიღებული შედეგები მეტად საინტერესონი არიან.

პირველ ყოვლისა ყურადღებას იქცევს, როგორც სიმრავლე ამ სამღებროთა, ასევე მათი ზრდის ტენდენცია, რაც თავის მხრით ჰგულისხმობს საფეიქრო-სახელოსნო მეურნეობის სათანადო ზრდა-განვითარებას.

ზემოდ ჩვენ მოვიყვანეთ ცნობა იმის შესახებ, თუ როგორი მასიურ მოხმარების საქონელი იღებებოდა აქ, მაგრამ ჩვენი ცნობა სრული არ იქნებოდა, თუ აქვე არ აღენიშნავდით, რომ სამღებროებში „დაბალი ხალხის საცემლის“,—ჩითისა, ლეინისა და შალის—გვერდით სხვადასხვაფერად იღებებოდა „ძაფი“, „აბრეშუმი“, „დობანდი“, „ყაჭი“ და სხვა.



მოგვეპოვება ლებვის მეტად საინტერესო რეცეპტები, რომელნიც უეჭველია, ჩვენს სინამდვილეს ჰგულისხმობენ — ერთი მათგანი ბეკამის სამღებროში სახმარებლად არის შედგენილი (3624 H, 3863 d. h.).

სახალხო საქმიანობაში დღევანდლამდის დაცული, ან საამისო „რეცეპტების“ სახით შემონახული ფერთა სიმრავლე, ლებვის რთული პროცესი, საღებავთა მაღალი ხარისხი (ამას უეჭველყოფენ ჩვენამდის მოღწეული ძველ ნახელსაქმევის ფერები ან ფერწერის ნაშთები), — ყველა ეს უდავოდ მოწმობს, რომ სახელოსნო წარმოების ამ დარგს (მღებრობას) ჩვენში დროისდამესაფერი განვითარება არ აკლდა.

საფეიქრო წარმოების განვითარების მაჩვენებელია ის გარემოებაც, რომ მღებრობა რთვა-ქსოვისაგან გამოყოფილია და ამ მეურნეობის ცალკე დარგსა ქმნის.

მაგრამ ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებო აქ მაინც ისაა, რომ ჩვენი სამღებროები მე-18-ე საუკუნეში მასობრივ მოხმარების საქმეს აწარმოებენ. სწორედ ამით აიხსნება, როგორც ამ სამღებროთა სიმრავლე, აგრეთვე მათი შედარებითი სიდიდეც.

აქვეა მოცემული შესაძლებლობა, რომ ამ სახელოსნოებში სხვაზე დაღრე დაირღვევა ხელოსნურ-ჰამქრულ წარმოების წესი და მის ადგილს მანუფაქტურულ-ბურჟუაზიული წესი დაიჭერს.

წარმოების ესა თუ ის დარგი საშულო საუკუნოებშიაც შესაძლებელია ჰამქრულ-ხელოსნურ წარმოების წესს გადასულიყო და ბურჟუაზიულ წესზე გამართულიყო. მაგრამ ეს კიდევ არ ქმნიდა გაზაფხულს, ახალ ხანას. ფეოდალურ მეურნეობის საერთოდ სიმტკიცის პირობებში ასეთი წარმოება არ შეიძლებოდა მასობრივ მოხმარების მთავარ დარგებს საბოლოოდ დაუფლებოდა.

სამღებროთა ბურჟუაზიულად გამართვაც, თუნდაც ამას რომ ადგილიც ჰქონოდა ჩვენში საშუალო საუკუნეებში, თავისთავად კიდევ არ მოასწავებდა ფეოდალურ წარმოების დასასრულის დასაწყისს.

მაგრამ ეხლა მე-18-ე საუკუნეში, როცა ქვეყნის ყველა კარებით ევროპის ბურჟუაზია მოსჩანდა თავის წარმოების პროგრესიულ წესით (იმ დროისათვის), ასეთი მოვლენას შეიძლება განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიჰნიჭებოდა. ასეთი მოსაზრება არც თუ უსაფუძვლო მოგვეჩვენება, თუ გავიხსენებთ სამთამადნო წარმოებებს (ალავერდი, ჩათახი, ახტალა) და სხვა წამოწყებათა პროექტებს, მე-18-ე საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში რომ ჰქონდა ადგილი საქართველოში.

ამ სამღებროთა დაახლოებითი სიდიდის რეალურად წარმოსადგენად ჩვენ მივმართეთ აწინდელ მღებრებს. მართალია, მათი ნაამ-



ბობი მე-19-ე საუკუნის მეორე ნახევარს ე. ი. საღებავისა და საფაბრიკო წესით წარმოებისა და ხელოსნურ სამღებროთა ვეება გაქრობის ხანას შეეხება, მაგრამ ეს ცნობები, საჭირო სიფრთხილის გათვალისწინებით რამოდენიმედ მაინც გამოსაყენებელია.

მღებარ ბეგლარიანის მოწმობით: წარსულ საუკუნის 90-ან წლებში მთელს ყარსში მხოლოდ ერთი დიდი სამღებრო იყო. ამ სამღებროში 10 კაცი მუშაობდა, 7 ოსტატი იყო შეამხანაგებული, სამი შევირდი (ზოგჯერ მეტიც) იყო — ამავე ოსტატების შვილები. შევირდებს არა ეძლეოდათ რა. ქარგლები არა ჰყოლიათ. სახელოსნოს საერთო სალარო ჰქონდა — დაბეჭდილი ზანდუკი, რომელშიაც მთელი შემოსავალი გროვდებოდა. ზანდუკის გასაღები ერთს (სარქარს) ებარა. ყოველ შაბათ საღამოს ზანდუკს გახსნიდენ და დახლს (შემოსავალს) გაიყოფდენ. თითო ოსტატს კარგ მუშაობის დროს ყოველ ასეთ გაყოფისას 10-დან 12 მანეთამდის ხვდებოდა.

მღებარ მანუჩაროვის (ტფილელი) მოწმობით წვირელ ხელოსანს ორი ან სამი ქვევრი ედგა.

მღებარი მოსინიანი მე-19 საუკუნის მიწურულში მოსულა ტფილისს და ავაქ მანთაშოვის სამღებროში შესულა შევირდად. ეს მოზრდილი სამღებრო ყოფილა: ექვსი ქვევრი მდგარა. შიგ ოსტატი, სამი შევირდი და ერთი ქარგალი მუშაობდენ. შევირდებს არა ეძლეოდათ რა. ქარგალს—ხუთი მანეთი კვირაში.

მოყვანილ ცნობებიდან ამ ხელად ყველაზედ საინტერესო ყარსელ მღებრის ცნობაა. ყარსის სამღებრო დიდია. მასში 10 — 12 კაცი მუშაობს. ყოველ კვირეული შემოსავალი 7 თუმნიდან 10 1/2 თუმნამდის აღწევს. ასე რომ წლიურად ყარსის სამღებრო წმინდა შემოსავალს იძლევა 336 თუმნიდან 504 თუმნამდის (წელიწადში ნაანგარიშევი 48 კვირა ე. ი. 288 სამუშაო დღე).

ამ სამღებროს შედარებისას ტფილისის სამღებროსთან უნდა გათვალისწინებულ იქმნას:

1. რომ საიჯარო გადასახადი ყარსის სამღებროს სრულიად არ აწვა.
2. საიჯარო გადასახადს გარდა, რომელიც 520 თუმნიდან 700 თუმნამდის იყო, ტფილისის სამღებროს შემოსავალი საგრძნობი უნდა ყოფილიყო, რომ წარმოების ხარჯები (საღებავი, ხელფასი) დაეფარა და იჯარადარს მოსაგები დარჩენოდა.
3. შედარებისას გათვალისწინებული უნდა იქმნას აგრეთვე ფულის კურსის განსხვავება: ორი შესადარებელი თანხა ასი წლით და მთელი ისტორიულ ფორმაციით შორავენ ერთი მეორეს.

4. აქვე გათვალისწინებულ უნდა იქმნას ისიც, რომ ორ სახელმწიფო სნოსაგან ერთ ერთის მეტი შემოსავლიანობა მის პროპორციულ სიდიდეს შეიძლება კიდევ არ გვიჩვენებდეს. პირველ ყოვლისა გასათვალისწინებელია მათი წარმოების წესი და თუ ის ერთნაირია,

მაშინ მეტი შემოსავლიანობა (თუ განსხვავება ერთობ დიდ-არაა) ხელოსანთა მეტ დატვირთულობის გზით შეიძლება ავხსნათ.

მოყვანილ მოსაზრებათა ნიადაგზე ჩვენ უფლება გვაქვს, ვფიქრობთ, დავასკვნათ, რომ ტფილისის სამღებრო მე-18 საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში გაცილებით დიდი იყო, ვიდრე ყარსის სამღებრო მე-19 საუკუნის 90-ან წლებში. უკანასკნელს უფრო გორის სამღებრო უახლოვდება.

მაგრამ ტფილისის სამღებრო გამონაკლისს შეადგანდა. ის საშუალო სიდიდის სამღებროთაგან ორჯერ უფრო დაშორებული იყო, ვიდრე უმცირესი სამღებრო ამავე საშუალო ტიპის სამღებროთაგან (700 თუმანი, 30 თუმანი, 3 თუმანი).

ამდენადვე ტფილისის სამღებრო მე-18 საუკუნის სამღებროთა ტიპად არ გამოდგება.

გორის სამღებროც დიდ სამღებროთა რიგს მიეკუთვნება.

უფრო ტიპურია ანანურის, დუშეთის და ცხინვალის სამღებროები, — შედარებით პატარა, მაგრამ სრული დატვირთვით მომუშავე საშუალო საუკუნის სახელოსნოები... (დუშეთის სამღებროს საბუთი 3541 d. h.).

სამღებროთა შემოსავალზე ჯერჯერობით დაბეჯითებით გარკვეულს, სამწუხაროდ, ვერაფერს ვიტყვით. ამისთვის, პირდაპირ ცნობათა უქონლობის პირობებში, მრავალ მომენტების გათვალისწინება იქნებოდა საჭირო, რომელთა შესახებ ჩვენ ჯერჯერობით ცნობები არ გავაჩნია. მაგრამ გულდასმით კვლევის შედეგად, დარწმუნებული ვართ, ეს საკითხიც გადაიჭრება.

ზოგად ვარაუდით შეიძლება დაუშვათ, რომ ტფილისის სამღებროს წმინდა შემოსავალი 1200 თუმანზედ ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო. ამის ანალოგიით გორის სამღებროს შემოსავალი 300 თუმანზედ ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო. საშუალო ტიპის სამღებროთა შემოსავალი 60 თუმანიდან არის სავარაუდებელი. მცირე სამღებროებს კი, საფიქრებელია, 20 თუმანი და მეტი შემოჰქონდათ და ბოლოს უმცირეს სამღებროების შემოსავალი, რომელთა სიჯარო ფასი 3 თუმანს უდრიდა, შეიძლება ათი თუმანიდან ვიანგარიშოთ.

რა თქმა უნდა, ყველა ეს ციფრები ერთობ „თავისუფლად“ არის აღებული და ამდენადვე არც მეცნიერულ პრეტენზიის მქონე შეიძ-



* * *

როგორც ზემოდ აღვნიშნეთ, პროფესორი გ. ნათაძე სამღებროთა რაობის შესახებ სულ სხვა მოსაზრებისაა. მას სამღებრო და საბაჟო ერთისა და იმავე შინაარსის ორი სხვადასხვა სიტყვა ჰგონია. „სამღებრო“ მისი აზრით იგივეა რაც „საბაჟო“. ასეთი გაგებით აქვს მას გამოყენებული ეს ტერმინი თავის ნაშრომში (იხ. op. cit), სადაც ის „სამღებროს“ „застава“-დ სთარგმნის. ამასვე ამტკიცებს პატივცემული მკვლევარი თავის წლევანდელ მოხსენებაშიაც. ხოლო იმის გამო რომ სიტყვა „სამღებრო“ Акты-ს გამომცემელთ „красильня“-ე უთარგმნიათ, პროფ. ნათაძე მწუხარებით შენიშნავს: Надо заметить, что термин „сამღებრო“ в этих печатных документах переведен на русский язык словом „красильня“, что совершенно неправильно и создает для историка-экономиста громадное недоразумение (op. cit.).

მართლაც და, თუ ეს ასეა და 3-ლ პროფესორის გაგება სამღებროს შინაარსისა სწორია, მაშინ მთელი ეს ჩვენ მიერ ჩატარებული შრომაც გრამადნოე კი არა, მაგრამ სამწუხარო გაუგებრობა კი იქნებოდა.

ამიტომ ბუნებრივი იყო პირველად სწორედ ეს საკითხი გადაწყვეტილიყო. და ჩვენც ასე მოვიქცით და მხოლოდ მოხსენების ტექნიკურ ხერხით აიხსნება ამ საკითხის ბოლოში მოქცევა.

როგორც თავის წერილში, ისე მოხსენებებში პროფ. ნათაძე „სამღებროში“ მხოლოდ და მხოლოდ „застава“-ს ე. ი. საბაჟოს ჰხედავს. ტერმინი „სამღებრო“ მას „სამღებრო“-დან მიღებული ჰგონია, ხოლო ეს მის მიერ აღდგენილი „სამღებრო“ „აღება“ („ამღებარი“?)-საგან ნაწარმოებად მიაჩნია.

რუსულ „Красильня“-ს ქართული შესატყვისი მისი აზრით „ლილახანაა“ და ცნება „სამღებროში“ ლილახანის მომენტი გამორიცხულია.

ზემოდ ჩვენ მოვიყვანეთ საბა ორბელიანის, დავით ციციშვილის, დავით ბატონიშვილის და გოგია ხითარიშვილის მოწმობები, საიდანაც ყოველგვარ შეეჭვების გამორიცხვით ჩანს, რომ სახლს (ამ სახლს ბანიც შეიძლება ჰქონდეს იხ. საბ. 3643 d. h.), რომელშიაც ქვევრები დგას (ამ ქვევრებში შეიძლება ლილა იყოს), სადაც „მღე-



ბარი“ „მღებრობს“ (საბ. 10358 d. h.) და ამ „ღებისათვის“ „საღმებრობის“ ფასს“ (ზოგჯერ „უზომო მომატებულსაც“ კი) იღებს, აი ასეთ სახლს, დაწესებულებას, სახელოსნოს ეწოდება „სამღებრო“ და ეს ასეა როგორც მე-18-ე საუკუნის დასაწყისს, ისე მის დასასრულსაც.

მე-19 საუკუნის დამდეგს დავით თარხნიშვილი „აკეთებს სამღებროს“ სოფელ თელათგორში, აპირებს გააკეთოს ასეთივე სამღებროები ნოსტეს, ახალქალაქს. გიორგი მეფის ასული სოფიო, ლუარსაბ თარხნიშვილის მეუღლე ცდილობს „დააუქციოს“ დავითს თელათგორის სამღებრო; ჰგზავნის იქ იასაულებს და ჰპირდება მათ თელათგორის „სამღებროს საქონელს“. თელათგორის სამღებრო მე-19-ე საუკუნის ოციან წლებამდის მოქმედებდა.

დავით თარხნიშვილის მოწმობით მისმა ძმებმა ხელი არ შეუწყვეს ამ წარმოებას (საიდანაც მათ მთელი ამ ხნის განმავლობაში ასოცდარეა თუმანი შემოსავალი მიეღოთ) „გააოხრეს“ და „გააუქმეს“ ის (საბ. №№ 8096, 8330, 8311 d. h.). ხოლო იმის გასაგებად, თურა ხასიათის საქმიანობას ეწეოდნენ ამ სამღებროებში მე-19-ე საუკუნის პირველ მეხუთედში, საკმაოა ამოვწეროთ „საქართველოს გუბერნატორის“ ხოვენის ბრძანებიდან ის ადგილი, რომლის ქართული თარგმანი „საქართველოს გაზეთში“ არის მოყვანილი:

„საზოგადოსა სარგებლობისათვის თბილისის მცხოვრებთასა ამ წლის დაწყებასა შინა საქართველოს ლუბერნატორის უფლის ღენერალ მაიორის და კავალერის ხოვენისაგან მიწერილ არს ბრძანება თბილისის პოლიციებისტრისადმი შემდგომისა ჰაზრისა:..... ა. სამღებრონი, რომელნიც არიან სამნი ძველს ზარაფხანასთან და ორი ქუჩაჩებში არა თუ ახდენენ ჰაერსა დამპლის სუნითა, არამედ აბილწებენცა წყალსა გავლებითა შეღებულთა საქონელთა და გარეცხითა ქურქელთასა. დაცვისათვის სიწმიდისა, ვითარცა ჰაერისა, ეგრეთვე წყლისაცა, გატანილ იქნენ ქალაქს გარეთ და პატრონთ მიეცესთ ნება, რომ თვით მათ თქვენის თანდასწრებით აღირჩიონ ამისთვის სამჯობინარნი ადგილნი და პაემანი ამის აღსრულებისათვის დაინიშნების თხუთმეტს ამ წლის მარტამდე... (იხ. „საქ. გაზეთი“ № 5. 1819 წ.)

ამრიგად „სამღებროდან“ красивльня-ს მომენტის გამორიცხვა, როგორც ამას დაჟინებით ამტკიცებს პროფ. გ. ნათაძე, ყოვლად უდავო შეცდომაა.

ზემომოყვანილი ამონაწერი „საქართველოს გაზეთიდან“ რუსულენაზედ დაბეჭდილ ბრძანების ქართული თარგმანია, სადაც რუსული „красильня“ გადმოცემულია „სამღებრო“-თი; ხოლო, თუ როგორ

სთარგმნიდნენ რუსულად ქართულ „სამღებროს“ მე-19 საუკუნის დასაწყისში
საწყისს, ეს ჩანს მთავარმართებლის პავლე ციციანოვის ერთ 1803
წლის მოხსენებიდან საქართველოში ოთხი საბაჟოს (заставы) დაარ-
სების შესახებ (სურამში, წალკაში, ბამბაკში და შამშადილში). ამ
თავის მოხსენებას ციციანოვი ურთავს „Ведомость“-ს О доходах
Грузинских и внутренних пошлинных статей собираемых“, სადაც
სახაზინოდ შერაცხილ მეჯვრისხევის სამღებროს, იულონ ბატონი-
შვილს რომ ეკუთვნოდა, გადმოგვცემს: „С красилень в Меджврис-
хёви Юлоново— 490 руб. (იხ. Акты II НИГ). ასე რომ „სამღებრო“-ს
„Красильня-დ სთარგმნიდნენ არა მარტო „Акты“-ს გამომცემლები
მე-19-ე საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში, არამედ ერთი მეორის
შესატყვისად მიაჩნდათ ეს ორი სიტყვა მე-19-ე საუკუნის პირველ
ოცეულში იოანე ბატონიშვილთან ერთად რუს ციციანოვს და „სა-
ქართველოს გახეთი“-ის ქართველ მთარგმნელსაც. ამდენადვე პროფ.
ნათაძის საყვედური ცნება „სამღებროს“ შინაარსის უფიცობის შესა-
ხებ ამ უკანასკნელთაც უნდა გაიზიარონ.

იმის გასამართლებლად, რომ „სამღებროში“ „სამღებრო“ იგუ-
ლისხმებოდა, პროფ. ნათაძემ უნდა დაამტკიცოს, რომ: 1 ან „მღებარ-
ი“ ნიშნავდა „მეზაჟეს“, 2. ან კიდევ არსებობდა ტერმინი „ამღე-
ბარი“ იმავე „მეზაჟის“ მნიშვნელობით.

თუ ვინ იყო მღებარი, ამის შესახებ კატეგორიულ ცნობას გვა-
წვდიან საბა ორბელიანი (მე-18 ს. დასაწყისი) და იოანე ბატონი-
შვილი (მე-19 ს. დასაწყისი):

მღებარი—საღებავის მცოდინარე ოსტატი—(საბა).

Красильщик, „ნერკარარ“—მღებარი (იოანე ბატ-ლი. იხ. ხელნაწ.
№ 2.. Н. საქ. მუზ. ხელნ. განყ.)

ხოლო რომ მღებარი სხვა იყო და მეზაჟე სხვა, ამისათვის საკმაოა
მოვიყვანოთ: 1796 წელს მარტის პირველს ტფილისის სამღებრო
დარეჯანმა 240 თუმნად გასცა. 1797 წლის თებერვლის 23-ს ე. ი.
მაშინ, როცა ეს სამღებრო ჯერ კიდევ ამ მოიჯარადრეთა ხელშია,
დარეჯანის მოხელე ოპანეზა სწერს დედოფალს: „მე ხელად თეთრი
არა მქონდა (დარეჯანს რაღაც საოჯახო ნივთების ყიდვა დაუვალებ-
ბია მისთვის), არც მეზაჟემ მომცა, არც სამღებროს იჯარა-
დარმა. ეხლაც ეს წიგნი ორსავ იჯარადარს ვაჩვენე. ავთანდილამ
ასე მოგახსენა: ჩემზე აღარ არის დარჩომილიო. კარის მეზაჟემ ასე
მოგახსენა: ჯერ ერთ თვეს არ გაუვლიაო და რაც (არც? ნ. ბ.)
ბატონი დედოფლის იჯარა მიერთმევაო. მბლალი ბარათი მოსულა.
წინამძღვარი ეფთიმის ძმისწულსაც ჰქონდა ბარათი და სთხოვდა“



(საქ. სიძ. III 326). აქედან ჩანს, რომ სამღებრო ტფილისში და ბაჟი სხვა. სულ სხვადასხვა პირებია სამღებროს იჯარა-დარი და მებაჟე: ერთს სამღებრო აქვს აღებული იჯარით, მეორეს კარის ბაჟი. სამღებროს იჯარადარს მძლად გადაუხდია საიჯარო გადასახადი; ხოლო კარის მებაჟეს ეს ეს არის იჯარა აულია: ჯერ ერთ თვეს არ გაუვლია.

(აქ ორი რამ განსამარტავია: 1. რატომ არაა მოყვანილ ამონაწერში „მღებარი“? ეს აიხსნება იმ საინტერესო მოვლენით, ზემოდ რომ მიუთითებდით: აქაც სამღებროს იჯარადრებად გამოდიან არა — მღებრები. უკანასკნელნი მათ დაქირავებული ჰყავთ. 2. რა ესაქმებოდა დედოფალ დარეჯანს უშუალოდ კარის მებაჟესთან, კარის ბაჟი ხომ სამეფო დასტურლამალში შედიოდა? ახსნა ერთია: დარეჯან დედოფალი აქ მებაჟისაგან იმ 80 თუმანს იღებს, რომელიც მას ტფილისის ბაჟებიდან გარდაკვეთით ეძლეოდა მის საკუთარ ყმების — 50 კომლი მოქალაქის ბაჟის ანგარიშში).

ერთი საბუთიც: 1806 წელს აბაშიძიანთ სახლის გაყრა. მონაწილენი ერთი მეორეს ანგარიშებს უდგენენ. ევგენ აბაშიძე არზას მიართმევს მდივანბევს:

„თქვენი მობძანება მომილოცამს და ახლა გაიხსნა ჩემი შეწუხებული გული. გავყავით და ხელი მოგვაწერინეს. მაინც აქ მარჩობენ და ყაბულიც ვქენით. ერთი კიდევ გაუშვეს და კოპიაც მისცეს. და ახლა ჩემმა რძალმა ორი წლისა ნუხსა შეიტანა სასამართლოში და ხელიც მოწერილი იყო, რომ უნდა მივსცეთ და როდის ვარ უარსა? ბორჯალს დავდებ: ნაკირაცხოველს სასამართლოს წიგნი და ისააული მებოძოს და ამ ორის წლისა, რაც მღებარმა თქვას, რომ „ეს ერგებოდაო“, რაც ბაჟი იყოს ის მებაჟემ თქვას: „ეს ბაჟი ერგებოდაო“, მოხელე(ე)ბმა და ვინც ჩემს რძალს გლეხი ერგო, იმათ თქვან ბევრისა, პურისა თუ ღვინისა, — რასაც ფრისა, — მე გარდვიხდი. არა და არ ვადვიხადო, აქა მყავს გლეხი, ყელქცეულსა მყავს გლეხი, ქალაზედა, გვერდის უბანსა და თქვენმა ისააულმა გადა(ა)ხდევინოს და უბოძეთ..... მარტის კვ ქკს უქდ“ (იხ. საბ. № 6979 d. h. საქ. მუხ. ხელნაწ. განყ.).

ზემოთ ჩვენ მოვიყვანეთ პოეტ ფეშანგის მოწმობა მღებრის შესახებ:

„მან ოსტატმან კელოვანმან ესე გვარი სადა ღება?“

არა მგონია, კიდევ იყოს საჭირო იმ მრავალ მოწმობათა მოყვანა, საიდანაც აგრევე ჩანს, რომ მღებარი არის ის, ვისაც ამ ტერმინში ფეშინგი, საბა, იოანე და ევგენ აბაშიძე ჰგულისხმობენ.



რაც შეეხება პროფ. ნათაძის მიერ აღნიშნულ ტერმინს: „ამლებარმა“ რი“, ასეთი რამ ჩვენ არსად შეგვხვედროს, არც თვით 3-ლ მკვლევარს შეხვედროს ის და სრული საბუთი გვაქვს ვამტკიცოთ, რომ ასეთი ტერმინი მებაჟეს მნიშვნელობით არც უნდა არსებულებოდა: ამის საპირიკაობა არ იყო.

პროფ. ნათაძით გამოდის: „ამლებარმა“ (resp. „მლებარმა“) და „სამლებრომ“ (resp. „სამლებრომ“) შეცვალეს ტერმინები „მებაჟე“ და „საბაჟო“. პირუტყუ პროცესი არ წარმოიდგინება: „საბაჟო“ და „მებაჟე“ ძველითგანვე არსებული ტერმინებია. (გარკვეულ დროს მათ შეცვალეს „საზურე“ და „მეზურე“). მაგრამ ამ შემთხვევაში უცნაური და გაუგებარია, თუ როგორ მოხდა, რომ არც წერილობით და არც ზეპირ მეტყველებაში არ გადაარჩა არც „სამლებრო“ და არც „ამლებარი“? თუ ვიტყვით, რომ ისინი გაუიგივევდნენ „სამლებროსა“ და „მლებარს“ — ასე ფიქრობს პროფ. ნათაძე, — და მაშასადამე უკანასკნელი ორი ტერმინი ამიერიდან შეენაცვლა „საბაჟოსა“ და „მებაჟეს“, მაშინ როგორღა მოხდა, რომ „მლებარსა“ და „სამლებროს“ გვერდით განაგრძობდნენ არსებობას და იმავე შინაარსით დღევანდლამდის მოაღწიეს „საბაჟომ“ და „მებაჟემ“?

და თუ „სამლებროსა“ და „მლებარში“ ოდესმე ასეთი შინაარსი (პროფ. ნათაძით: *взымалище* და *мытарь*) მართლაც იგულისხმებოდა (რასაც XVIII–XIX საუკუნეთათვის კატეგორიულად ეწინააღმდეგება, როგორც საქმიან საბუთთა ჩვენებანი, აგრეთვე ის ფაქტი, რომ ტერმინ „სამლებროსა“ და „მლებარის“ გვერდით ცოცხლობენ თითქოს ამ უკანასკნელთა მიერ მოხსნილი ტერმინები „საბაჟო“ და „მებაჟე“), როდისღა და როგორ მოხდა, რომ „მლებარმა“ და „სამლებრომ“ „მებაჟისა“ და „საბაჟოს“ შინაარსი მითვისეს, რამოდენიმე ხანს ჰქონდათ ის, ვერ შეიშენეს, მონატაცები ისევ „მებაჟე“ „საბაჟო“-ს დაუბრუნეს და თითონ სრულიად ახალი შინაარსით გამოვლინდნენ (პროფ. ნათაძით მე-18 საუკუნის „სამლებრო“ და „მლებარში“ „*Красильня*“ და „*Красильщик*“ გამოორიცხულია. ამავე დროს 3-ლ მკვლევარისათვისაც არაა სადაო, რომ ჩვენი დროის „სამლებრო“ და „მლებარში“ მხოლოდ „*Красильня*“ და „*Красильщик*“ იგულისხმება)?

საბაჟო მე-18 საუკუნეში სრულიად გარკვეული ცნებაა. საბა ორბელიანის განმარტებით ისაა „ბაჟთ ადგილი“ (საბა. იხ. საბაჟო), ბაჟი კი მისივე განმარტებით ტვირთის ხარკია. (საბას უკანასკნელი განმარტება მე-18-ე საუკუნის დასასრულისათვის მაინც მთლად სრული არ არის: „სასამართლოს ბაჟი“, „არზის ბაჟი“, ფეიქრის „ორმოს ბაჟი“ და სხვა, რა თქმა უნდა, ტვირთის ხარკი არაა. მაგრამ ამ

გარემოებას ჩვენთვის ამჟამად არსებითი მნიშვნელობა არ
მე-19 საუკუნის დასაწყისში კი იოანე ბატ-ლი სთარგმნის რუსულ
„Таможня“-ს — „საბაჟო“, „საზუერო“.

ასე რომ მე-18-ე საუკუნეში საბაჟო ცოცხალი სიტყვაა და ეს-
მით Таможня-ს Застава-ს მნიშვნელობით. („საბაჟო“ გვხვდება:
დმანისს, მიტრაშენს, მცხეთას, სადგერს, იფნობს, ზენადრისს გეო-
გრაფიულ სახელებად გვხვდება: არავის ხევში — „საბაჟო“, ზემო
იმერეთში — „საბაჟო“, სამთავროს ახლო — „საბაჟო“ და სხვ.).

რაც შეეხება „მებაჟე“-ს ამის შესახებაც უხვად მოიპოვება სრუ-
ლიად დამაჯერებელი მოწმობანი, რომ ეს ტერმინიც ასევე ცოცხალი
იყო მე-18 საუკუნეში და იმავე შინაარსით, როგორც დღეს.

ზემო მოყვანილს აქ დაურთავთ ერთ საბუთსაც: „ქ. ჩვენი ბძანება
არის. ეს ჩვენმ. მებაჟემ ასე იცოდეს: რაც ოსეთის გზაზე საქონელი
მოვა და იმაზე ბაჟი აიღება, იმის მესამედი ნეტარხსენებულს მა-
მას ჩვენს სვეტსცხოვლისათვის მიერთმია და ჩვენც მივართვით.
რადგან იმ შეწირულობის ჟამს ოსეთის გზიდან მოსულის საქონლის
რახტარი მსუბუქად განწესებული ყოფილიყო და მასუკან ჩვენ
ჩელიექი განვაწესეთ, ამაზე ლაპარაკი შეიქნა. ახლა ჩვენ ასე განვი
წესებია: ოსეთის გზაზე მოსულს საქონლის ჩელიექს, თუმანზე რომ
ხუთ შაურს აიღებთ, იმის მესამედი კზის მებაჟეს უნდა მისცეთ და
ის მის უწმიდესობას, ჩვენს ძმას მიაართმევდეს. აღიწერა სექტემბერს,
კდ, ქკს უნთ.

ამას გარდა, ახლა რომ თუმანზე ხუთი შაური მომატებულ ი
ბაჟი განვაწესეთ, ამის მესამედი ოსეთის გზაზე მოსულის ბაჟისა
ჩვენც სვეტსცხოველს მივართვით. ვინც ამ მომატებულ ბა-
ჟის ამღები იყოთ, რაც ოსეთის გზაზე მოსული საქონლის ბაჟი
აიღოთ, ამის მესამედიც მათის უწმიდესობის მებაჟეს მიეცით“.

ბეჭედი ერეკლესი. (საბ № 231 ცენტრ. არქ.).

ასეთივე შინაარსით იხსენიება „მებაჟენი“ 1663 წელს (АКТЫ
I, 20), 1770 წელს (231 ცენტრ. არქ.), 1797 წელს (საქ. სიძ. III გვ.
328 „კარის მებაჟე“) და სხვაგან.

მაშ როდისღა იყო „მებაჟე“ „მღებარი“ და „საბაჟო“ „სამღებრო“?
პროფ. ნათაძეს თავის მოსაზრების სასარგებლოდ შემდეგი არგუ-
მენტი მოჰყავდა: არსებობს წერილობითი ცნობა სამთავისის სამ-
ღებროს შესახებ. ის ამილახვართ ეკუთვნოდა (საბ. № 235 ც. არქ.).
ამასთან ერთად პ-ლ მკვლევარს ყურადღება მიუქცევია, რომ დღეს
მთელი რეზის ხეობა საბაჟოს უწოდებს იმ ადგილს, „იგოეთის
პირდაპირ ერთი ვერსტის მანძილზე“ ძველი ეკლესიის გარშემო რომ



არის. 3. კარბელაშვილის მოწმობით აქ ხანგრძობებიც ყოფილა მისი სიტყვით, ამ ადგილს „ვერ ასცდებოდა უწინ ტფილისიდან ქართლსაკენ წამსვლელ მომსვლელი“ (საქ. სიძ. III დამატება გვ. 12 — 13). პროფესორ ნათაძეს ეს ჰგონია სამთავისის სამღებრო.

თუ ამ მოსაზრებას გავიზიარებდით, უნდა დაგვეშვა, რომ ტერმინი „სამღებრო“ საბაჟოს მნიშვნელობით ძველითგანვე არსებულა, მე-18-ს-შიაც ასევე ყოფილა და მხოლოდ მე-19-ე საუკუნეში შეუცვლია ის ტერმინ „საბაჟოს“ და შეუცვლია ისე საფუძვლიანად, რომ დღეს აღარსად ეს სახელი ამ მნიშვნელობით რეხის ხეობაში არ იხმარება და ამ ყოფილ „სამღებროს“ ხალხი მხოლოდ „საბაჟოს“ უწოდებს.

არა გვგონია, პროფ. ნათაძე ასეთ მოსაზრების დაცვას აპირებდეს.

ის ფაქტი, რომ ხალხი ამ ადგილს „საბაჟოს“ უწოდებს, მოწმობს, რომ „საბაჟო“ ძველიდანვე არსებული სახელია მისი — (მე-19 ს-ში არ იყო შესაძლებლობა „სამღებროს“ შეცვლისა „საბაჟოთ“) და ხალხმაც ის შემოინახა, ხოლო „სამღებრო“ ამ ადგილს არასოდეს არ რქმევია და თუ აქ სამღებროც მოქმედებდა (Красильня), მას საბაჟოს ადგილი არასოდეს სჭერია.

პროფ. ნათაძის მეორე არგუმენტი, ეს ანანურის სამღებროს შესახებ საბუთია.

„ქ. ბატონისშვილის ლევანის სარქრიდამ მე მათმა მონამ ყარახანის-შვილმა სულხანამ ჩემის ნებაყოფლობით არაგვის საერისთოს ანანურის სამღებრო, რუსეთს წამსვლელს (და) მოსულს კაცზე რაც იღება, ასეთვე იქილამ მოსულს და აქედამ წასულს საპალნეზე რაც ბაჟი იღება, კიდევ ჩერქეზებისა თუ სხვა ქართველისაგან, თუ სომხისაგან მოსულს ცხენზე რაც ბაჟი იღება, კიდევ ღუმეთის ბანბაზე, ღვინოზე, მარილზე თუ სხვა ნივთებზე რაც ბაჟი იღება, — ეს ზემოხსენებული შემოსავლები ამ მარტის ათილამ იმ მარტის ათამდინ სამოკდახუთ თუმნად იჯარით ავიღე. იქნება ამისი ნახევარი 32 თუმანი და 5 მინალი. ამდენი. ეს მახლალი იჯარა დაფათით თქვენს სარქარს ვმსახურო. ღთნ ნუ ქნას, თუ ერთი რამ ბარგაშტობა მოხდეს, როგორც სხვა იჯარადარს პასუხი მიეცეს, მეც თქვენგან იმ გზით წყალობა დამემართოს. მარტის ი. ქქს „უფე“¹⁾. პროფ. ნათაძეს ამ საბუთში ჩამოთვლილი ბაჟები („კაცზე“, „საპალნეზე“, „ცხენზე“, „ღუმეთის ბამბაზე, ღვინოზე, მარილზე თუ სხვა ნივთებზე“), აქვე დასაწყისში მოხსენებულ „სამღებროს“ შინაარსის გახსნა ჰგონია. (მკვლევარის

1) ტექსტში განკვეთის ნიშნები ჩვენია



აზრით სიტყვა „სამღებროს“ შემდეგ ამ საბუთში ჩვენ უნდა წერტილი დავსვათ და არა მძიმე, როგორც ეს ჩვენ დავსვით). ამდენადვე სამღებრო სახელოსნო პროფ. ნათაძემ ამ „სამღებროდან“ (ისე როგორც ყველა სამღებროდან) გამოორიცხა.

ჩვენ კი ვამტკიცებთ, რომ ამ საბუთში სამღებრო ყარახანაშვილის მიერ იჯარით აღებულ „შემოსავლები“-ს ერთერთი მუხლია.

აქ ჩვენ ისეთ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე, როცა იჯარაღარი აიღებს როგორც „ბაჟს“, ისე „სამღებროსაც“.

სამღებროთა საიჯარო ფასის სიდიდე „საშუალო საუკუნეთა სახელოსნოებისათვის“ არა ბუნებრივი ეჩვენა პროფ. ნათაძეს. ამის გამო მას ეჭვი დაებადა, რომ ამ „სამღებროებში“ სახელოსნო (Красильня) კი არა, რაღაც სხვა უნდა იგულისხმებოდეს. ასეთ განწყობილებისას მკვლევარი ზემომოყვანილ არაგვის საერისთოს საბუთს წააწყდა, რომელიც, თითქო განზრახ, ისე შედგენილი აღმოჩნდა, რომ პროფესორ ნათაძემ თავის ეჭვის საფუძვლიანობა (თითქო) თვალნათლივ დაინახა: მან „სამღებროს“ (თითქო) ნამდვილი შინაარსი აღმოაჩინა (და თავისი მტკიცე წარმოდგენა „საშუალო საუკუნეთა სახელოსნოების“ შესახებ უსიამოვნო გადასინჯვას გადაარჩინა). საბუთი კი ასე შედგენილი იმიტომ აღმოჩნდა, რომ ყარახანაშვილმა იჯარით აიღო არა მარტო ანანურის სამღებრო, არამედ ბაჟებიც (და არა მარტო ანანურის ბაჟები, დუშეთის ბაჟებიც კი), ხოლო მწერალმა საბუთი ისე შეადგინა, რომ „შემოსავლებიდან“ ერთერთი — სამღებრო პირველად დასწერა. ამასვე ხელი შეუწყო იმ არასასიამოვნო ჩვეულებამაც, ძველ მწიგნობრებს რომ ჰქონდათ: განკვეთის ნიშნების უქონლობამ.

პროფ. ნათაძე რომ ამ საბუთის წაკითხვისას მხოლოდ ამ ერთს შეცთომას დასჯერებოდა და მისი დანარჩენი ნაწილი მაინც სწორად გაეგო, ის იძულებული შეიქნებოდა თავის ეს აღმოჩენა თითონვე უარეყო, შეცთომა დაენახა, მაგრამ, სამწუხაროდ, მას ამ საბუთის, ჩანს, სხვა ნაწილიც უმართებულოდ ესმის.

საქმე ისაა, რომ ყარახანაშვილმა იჯარით აიღო არა მარტო „საერისთოს ანანურის სამღებრო“ და ანანურის ბაჟები (ანუ „რუსეთის გზის ბაჟები“ იხ. საბ. 3871 d. h. საქ. მუზ; საქ. სიძ. I გვ. 190), არამედ დუშეთის ბაჟებიც („ბამბაზე, ღვინოზე, მარილზე თუ სხვა ნივთებზე“).

ნათაძისეულ წაკითხვისას ისე გამოვა, რომ ანანურის სამღებროში (ი. ი. „застава“-ში) დუშეთის ბაჟებიც შედის. ასეთი რამ კი სწო-



რედ პროფ. ნათაძისეულ ინტერპრეტაციის გაზიარების პირობებში არის შეუძლებელი: 1. როგორ უნდა წარმოვიდგინოთ ანანურის სამღებრო (застава) და ღუშეთში ბაქების აღება? როგორ შეიძლება ანანურის სამღებროს (застава) შინაარსში შედიოდეს ღუშეთის ბაქი? ცნობილია, რომ „საერისთოში“ (არაგვის ხეობა) არსებობდა ამავე დროს **ღუშეთის სამღებროც** (იხ. საბ. № 3541 დ. ხ. საქ. მუხ. და საქ. სიძ. I გვ. 190), რომ საერისთოში „სამღებროები“ უყო (ანანურის, ღუშეთის). ეხლა, თუ ანანურის სამღებროში (застава) ღუშეთის ბაქიც შედიოდა, რაღა იყო ღუშეთის სამღებრო (застава) და რაღა შინაარსი რჩებოდა მას, ან როგორ შეიძლებოდა არსებულყო არაგვის საერისთოს „სამღებროების ბაქი“?!

ასეთ კითხვებმა იმიტომ არ შეაწუხეს პ-ლი მკვლევარი, რომ მას ზემო მოყვანილ საბუთში დასახელებული: „ღუშეთის ბამბაზე, ღვინოზე, მარილზე თუ სხვა ნივთებზე“ ღუშეთიდან ანანურში გატარებულ სავაჭრო საქონლის სახეები ჰგონია. მაგრამ ასეთი წაკითხვა აშკარა შეცთობია: შემოსატან თუ გასატან საქონლის შესახებ საბუთში ცხადად არის ლაპარაკი იქ, სადაც სწერია: რუსეთს წამსვლელს თუ მოსულს კაცზე რაც იღება („კაცზე რაც იღება“ აქ უნდა ნიშნავდეს იმ ბაქს, რომელიც ზურგით გატარებულ სავაჭრო საქონელზე აიღებოდა ხოლმე), ასევე იქიღამ მოსულს და აქედამ წასულს საპალნეზე რაც ბაქი იღება“.

ეხლა, მას შემდეგ რაც ჩვენ ვიცით, რომ მე-19 საუკუნის პირველ ოცეულში ლექსიკოგრაფი (იოანე ბატ-ლი), საქართველოს გაზეთის მთარგმნელი და საქართველოს მთავარმართებელი ერთი მეორესაგან დამოუკიდებლად სთარგმნიან „Красильня“-ს „სამღებროდ“, ხოლო „სამღებროს“ „Красильня“-დ, ჩვენთვის აშკარაა ზემომოყვანილ საბუთის პროფ. ნათაძისეული წაკითხვის სრული მცთარობა:

თუ „ანანურის სამღებრო“ საბაჟოა (застава ან взымалище), რომელშიაც სამღებრო სახელოსნო (პროფ. ნათაძით ასეთი ტერმინიცი „Красильня-სთვის არ არსებობდა, უკანასკნელის ქართული სახელი მისი აზრით მხოლოდ ლილახანაა) არ იგულისხმება, მაშინ ასეთივეა ყველა სხვა სამღებროებიც, ტფილისის იქნებიან ისინი თუ მეჯვრისხევის.

ასე რომ, ან ცთებოდენ მე-19-ე საუკუნის დასაწყისში, როცა ქართულ ტერმინს „სამღებროს“ „Красильня“-დ სთარგმნიდენ, და სახელოსნოებს, რომელნიც „არა თუ ახდენენ ჰაერსა დამპალის სუხითა, არამედ აბილწებენცა წყალსა გავლებითა შეღებილთა საქონელთა და გარეცხითა ჭურჭელთასა“, ასეთ სახელოსნოს რუსულ



სახელს (რა თქმა უნდა Красильня-ს) ქართულად „სამღებრო“-თი გადმოგვიცემენ, — ან, თუ ესენი მართალი არიან, ცთება პროფ. ნათაძე ვფიქრობთ, აღარაა სადაო, თუ ვინ ცთება.

ხოლო თუ ეს ასეა და „ანანურის სამღებრო“-ში სამღებრო სახელოსნო კი იგულისხმება, მაშინ ანანურის საბუთის წაკითხვა პროფ. ნათაძისა და პ-ლ მკვლევარის მთელი კონცეპციაც სამწუხარო გაუგებრობაა.

როგორც აღვნიშნეთ, პროფ. ნათაძე სამღებროთა საიჯარო ფასის შედარებითმა სიდიდემ შეაეჭვა და ამ ტერმინში რაღაც სხვა შინაარსი ავარაუდებინა (მხოლოდ ამის შემდეგ აღმოაჩინა მან ეს ანანურის საბუთი, რომელმაც, როგორც ვხედავთ, მას მეტად უმაღლური სამსახური გაუწია).

თავისთავად შეუძლებელი არა არის რა, პირიქით, სრულიად ბუნებრივია, რომ გარკვეულ შინაარსის ტერმინი დროთა განმავლობაში იცვლებოდეს, ახალ შინაარსით ივსებოდეს... ამიტომაც ჩვენთვის უცნაური სრულიადაც არ იქნებოდა, თუ ტერმინ „სამღებრო“-ში გარკვეულს დროს სხვა შინაარსი აღმოჩნდებოდა, ვიდრე საშუალო საუკუნოების სამღებრო სახელოსნო.

პროფ. ნათაძემ მე-18 საუკუნის „სამღებროში“ საბაჟო (застава, взымалище) დაინახა და მასში სამღებრო სახელოსნოს მომენტი უარყო. უდავო დოკუმენტალური მოწმობანი უარყოფენ, როგორც ვნახეთ, პრ. ნათაძის ამ გაგებას.

მაგრამ ხომ არ შეიძლება მე-18-ე საუკუნის „სამღებროში“ სამღებრო სახელოსნოცა და საბაჟოც (застава, взымалище) იგულისხმებოდეს?

პრინციპულად შეუძლებელი არც აქ არის რა. პირიქით, ასეთი რამ შესაძლებელიც იქნებოდა და ადვილასახსნელიც, თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებდით, რომ ძველად საქართველოში (ისე როგორც სხვაგანაც საშუალო საუკუნეებში) ფისკი ერთმანერთისაგან არ არჩევდა სააქციზო და საბაჟო შემოსავლებს და ყველას ერთს სახელს „ბაჟს“ უწოდებდა, რომ სამღებროც, როგორც ერთერთი ასეთი „შემოსავალი“, ჩვეულებრივ სხვა ბაჟებთან ერთად გაიცემოდა ხოლმე იჯარით. ასეთ პირობებში ადვილშესაძლებელი იყო ერთერთი ყველაზედ მნიშვნელოვან შემოსავლის კერძო სახელი, ვთქვათ, „სამღებრო“, ყველა სხვა შემოსავალთა შემცველ ტერმინად ქცეულიყო. კერძოდ, სამღებროს აქ ის უპირატესობაც ჰქონდა, რომ ის იყო დაწესებულება შენობით, ინვენტარით, მაშინ როცა სხვა საბაჟო შემოსავლები ამას ჩვეულებრივ მოკლებული იყვნენ...



ყველა ეს შესაძლებელია, მაგრამ არც ერთი აქამდის ცნობილი საბუთი არ ადასტურებს ამას ¹⁾.

ანანურის საბუთში, როგორც ვნახეთ, „სამღებრო“ ერთი „შემოსავალთაგანია“, ისე როგორც თითოეული ბაჟი აქ ცალკე „შემოსავალია“.

ამას კიდევ ერთხელ ადასტურებს საბუთი № 3509 d. h. „ქქს უძს ამ წლის მარტის ათს ყარახანაშვილმა სულხანამ ანანურის სამღებრო იჯარით აიღო თორმეტ თუმნად. ეს როგორც დახარჯულა ხურდა ბარათით, ამას ქვეით სწერია“...

როგორც ვნახეთ, 1778 წელს სულხანა ყარახანაშვილმა იჯარით აიღო დუშეთის ბაჟები, ანანურის ბაჟები და ანანურის სამღებრო. ყველა ამაების საიჯარო ფასი 65 თუმანს უდრიდა. 1780 წელს კი მან საიჯარო ფასი 32 თუმანი გაიღო მხოლოდ და ეს იმიტომ, რომ ეხლა მან მარტო სამღებრო აიღო იჯარით.

ამას ადასტურებს „ბარათები“, ყარახანაშვილს რომ მოსდის არაგვის საერისთოს პატრონიდან (ლეონ ბატონიშვილიდან), ან მისი მოხელიდან. ყველა იმ „ბარათებში“, რომლებიც მას 1780 წლის მარტის შემდეგ მისვლია, ან ყარახანაშვილი წოდებულია „სამღებროს იჯარადრად“ ან კიდევ იჯარის ობიექტია მოხსენებული: „სამღებროს იჯარა“ (იხ. საბ. №№ 12399, 2918, 11748 d. h. საქ. მუზ.).

ამავე დროს ასეთსავე „ბარათებში“ ყარახანაშვილი 1780 წლამდე არც ერთხელ აგრე მოხსენებული არაა. ამ „ბარათებში“ ის მხოლოდ გვარით და სახელით მოიხსენიება, ხოლო ბარათებს ანაღდებს „იჯარის ანგარიშში“ (იხ. საბ. 11789, 11774, 12420, 12421, 12422, 12423, 12424 d. h. საქ. მუზ.) და ეს იმიტომ რომ 1780 წლამდის ყარახანაშვილი იჯარადარი იყო ყველა შემოსავლების (დუშეთის სამღებროს გარდა), ხოლო 1780 წლის მარტიდან კი ის მხოლოდ ანანურის სამღებროს იჯარადარია.

პაატა აბაშიძის ქვრივი სალომე 1811 წელს განცხადებას აძლევს გორის კაპიტან—ისპრავნიკს და ჩამოთვლის იმ სახელოებს, მის მეუღ-

¹⁾ გვაქვს ცნობა, როცა სამღებროს იჯარაში, როგორც საფეიქრო დაწესებულებაში, მეურნეობის ამ დარგთან დაკავშირებული სხვა იჯარებზე შესულა. ამის მოწმობაა საბუთი № 172 d. A., საიდანაც ჩანს, რომ 1752 წელს საგარეჯოს სამღებროს იჯარაში ენდროს ყიდვა და ბამბის ცვლაც შედიოდა. მაგრამ ეს, როგორც ვხედავთ, თავისთავად საინტერესო, მაინც სულ სხვა ხასიათის მოვლენაა... და ჭირიჭით, მოწმობაა იმისა, რომ აღნიშნულს გარდა სხვა ბაჟები საგარეჯოს სამღებროს იჯარაში არ შედიოდა.

ლეს რომ ჰქონდა „ქართველობის დროს და რუსთ შემოსვლის შემდეგ ჩამოერთვათ“:

ქ. პირველი სახელო სალაროს ნაზირობა.

ქ. მეორე სახელო ხეფინისხევის მოურავობა..

ქ. მესამე სახელო—სურამი, უკანასკნელის მეფისაგან ბოძებული თა ევეგნისა, დავეითისა და პაატას სახელზე ჩუ წელსა, აპრილის დესეცა არის თანაშეერთებული ხეფინისხევის მოურავობასთან. აქედამ გვქონდა შემოსავალი: ბაჟის ათის თავი, სამღებროს ათის თავი, და ახალ წელიწადს სამი დღე რაც შეიღებებოდა და საჩქმე, თავის გასამტეხლო, გასამყრელო“... (და სხვა).

აქ აღარაფერია თითქო სადავო, რომ ბაჟი სხვაა და სამღებრო სხვა, რომ „სამღებროში“ „ბაჟი“ არ შედის. აქ სამღებროს შინაარსიც მოცემულია: „რაც შეიღებებოდა“ (იხ. საბ. 3871 d. h. საქ. მუზ.)

1777 წ. „ღმერთმან“ ბედნიერის ხელმწიფის ჭირი მოსცეს კახეთის იჯარადარს კურდღელაშვილს დავეითს! ბოდბეში სამღებრო ხომ შეწირულია და იმასთან ხელი არა მაქვს და რომელიც სომეხი საბოდბლოში ვაჭრობენ, ბოდბელი იმათ ბაჟს არ მაძღვეს. ჩემო კელმწიფევე, შფოთის მორჩილი კაცი გახლავარ; ბოდბელიც აქ გახლავს და მთელი ქიზიყიც, მოიკითხეთ და—ეს ჩვენი საქმე გა(ა)რიგეთ. ღთოთი ვაგიმარჯვებს.. იენისის იბ ქქს უჟე“... („გუჯრები“... გამოცემა ალ. ხახანაშვილისა გვ. 87). ბოდბის სამღებრო შეწირულია. ამას სცნობს კახეთის იჯარადარი კურდღელაშვილი, მაგრამ საბოდბლოდან ვაჭრების ბაჟს მაინც მოითხოვს. ცხადია, ბოდბის სამღებროში ვაჭრების ბაჟი არ შედის.

1803 წელს პ. ციციანოვი ჩამოთვლის სახელმწიფო ბაჟების 15 მუხლს და ამათ შორის ერთერთ მუხლად მოჰყავს: „с' красилень Меджврисхеви Юинова 490 руб.“ (იხ. Акты II № 442, ამ „შემოსავლები“-დან ყველა სხვა სამღებროები (გორის, ტფილისის, ცხინვალის) გამოორიცხულია, ხოლო ბაჟები კი არა და ეს იმიტომ, რომ ბაჟები სამეფო შემოსავალი იყო (გორისა, ტფილისისა, კახეთისა), მაშინ როცა სამღებროები სადედოფლო ან კიდევ საფეოდალო იყო. (მხოლოდ იულონის ნაქონევი ლიახვის ხეობაზედ სამღებროები: მეჯვრისხევი, არბო რეკვიზირებული იყო იულონის და ზოგიერთ სხვა ბატონიშვილების განდგომა—აჯანყებასთან დაკავშირებით). ამრიგად, „სამღებროდან“ სხვა ბაჟები აქაც გამოორიცხულია.

„კახეთში და ქიზიყში რაც სამღებროები არის“ „ეკლესიების შე-
წირულების გარდა“ ყველა დარეჯან დედოფალს ეჭირა, საიდანაც
მას 200 თუმანი საიჯარო ფასი შემოსდიოდა წლიურად (საქ. სიძ.
III, 297).

ამავე დროს „ქიზიყში რაც ბაყი ავა, ორი წილი ბატონისაა და
მესამედი მოურავისაა“...

„გაღმის ბაყი რაც გამოვა, ან ჭარისა, ან ენისლისა, ან შირვა-
ნისა, სულ ბატონისა (ე. ი. მეფის) არის, მოურავს კელი არ აქვს,
გამსვლელი თუ გამომსვლელი“ (საქ. სიძ. III. 134), და ეს ასეა
როგორც 1750—1760 წლებში, ისე მე-18 საუკუნის დასასრულამ-
დის (იქვე გვ. 138). ასე რომ აქაც ქიზიყის სამღებროები-
დან ქიზიყის ბაყები, შიგნითი თუ გარეთი, გამო-
რიცხული არიან.

„გორისა და სათარხნოს სამღებროს იჯარა წელიწადში 160 თუმანს“
აძლევდა დარეჯან დედოფალს. ეს სამღებროები საკუთრივ მისი იყო.

გორის ბაყი კი სამეფო იყო და დედოფალს აქედან 15 თუმანი
ედლეოდა წელიწადში გადაკვეთით მისი გორელი „ყმების ბაყის მა-
გიერ“. დარეჯანს გორში 24 კომლი ყმა-ვაჭარი ჰყავდა (იხ. საქ.
სიძ. III 298)

ქალაქის სამღებროც საკუთრივ დედოფლისა იყო. აქედან დარე-
ჯანს წლიური საიჯარო ფასი ხან 500 თუმანი, ხან კი 700 თუმანი შემოს-
დიოდა. ტფილისის ბაყები კი სამეფო იყო და დარეჯან დედოფალს ჩე-
ლიექის ბაყიდან, რომლის წლიური რაოდენობა მე-18 საუკუნის 90
წლებში ოთხი ათას თუმანს უდრიდა (იხ. საქ. სიძ. II 523), ყოველ
წლიურად გადაკვეთით ოთხმოცი თუმანი ეძლეოდა და ეს მისი „ყმე-
ბის ბაყის მაგიერ“: დარეჯანს ტფილისში 50 კომლი ყმა-ვაჭარი
ჰყავდა (საქ. სიძ. III 298).

„აქაც, როგორც ვხედავთ, სამღებრო სულ სხვაა, საბა-
ყო კიდევ სხვა. ერთი დედოფლისაა, მეორე სამეფოა;
სამღებროდან საბაყო გამორიცხულია.

მძორეთის სამღებრო ნაზარალიხანის დროდან სულ ციციანთ
ხელშია (იხ. საბ. დ. ხ. საქ. მუზ. №№ 7349, 8080, 8090, 8052,
13660), ამავე დროს აქაური ბაყი გორის ბაყის იჯარაში შედის. ის
სამეფოა (АКТЫ I, 20).

1801 წლის ცნობაში: „В Ахалгори пошрины и красильня
остаются в пользу помещика царевича Иоанна. (ეს „Красильня“
ჩვენ უფლება ვვაქვს „სამღებროდ“ მივიღოთ:



სწორედ ამ ხანებში ციციანოვი „სამღებროს“ „Красильня“
სთარგმნის იხ. АКТЫ I, 481).

1805 წლის ტფილისის საბაჟოს უწყებაში სამღებროს იჯარა
საბეჭდავის, თუთუნის და ყაფნის იჯარასთან ერთად пошлины საგან
სრულიად განსხვავებულ შემოსავლებს ქმნიან [“пошлины и другие
сборы“. АКТЫ III, 38).

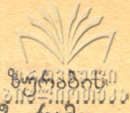
ქართულ სამართლის მიხედვით სამღებროები სადედოფლო მონო-
პოლია იყო. სამღებროები ფეოდალებს (საეროს თუ საეკლესიოს)
„წყალობის“ ან შეწირულების სახით ჰქონდათ გადაცემული. ახალ
სამღებროს ვაკეთება თავის ნებით არავის შეეძლო. რუსეთის მთავ-
რობამ ეს მონოპოლია გააუქმა საქართველოში და მე-19 საუკუნის
პირველ ოცეულში ახალი სამღებროებიც აშენდა (იხ. საბ. დ. ხ. 8096
საქ. მუზ.).

დასაჯერებელია, რომ რუსეთის ხელისუფლებამ ნება მისცა ქარ-
თველ ფეოდალებს საბაჟოების მათი სურვილისდა მიხედვით გამრა-
ვლებისა? პ — ლი გ. ნათაძეც დაგვეთანხმება, რომ ეს დაუჯერებელია:
მას უნდა მოეხსენებოდეს რუსულ ხელისუფლების საბაჟო პოლიტი-
კის შესახებ ჩვენში.

დავით იმამყულიხანი XVIII ს-ის დასაწყისს წყალობად აძლევს
ღვთაების მონასტერს პატარძეულიდან მარტყოფამდის
სამღებროების აშენების უფლებას (იხ. ისტორ. საბ. I, ს. კაკაბაძის
გამოცემა). დასაჯერებელია, რომ ეს სამღებროები საბაჟოები შეიძ-
ლება ყოფილიყვნენ?

1810 წელს ზურაბ წერეთელი „პირობის წერილს“ აძლევს ვა-
ხუშტ წერეთელს:... „ჩვენ თვისთვისად ჩვენს მამულში სამღებ-
როები გვქონდა. მარამ (sic) ახლა ჩვენის ნებით და კეთილის გან-
ზრახვით ასე გავრიგდით, რომ თქვენნი სამღებროები მოშა-
ლეთ და ჩვენს სამღებროს შემოაერთეთ რომ საუკუნოდ
ამის სანაცლოდ ჩვენის სამღებროდამ ორასი მარჩილი თქვენ უნდა
მოგერთმეოდესთ. თქვენ სამღებრო აღარ უნდა გააკეთე-
ბითოთ და ჩვენ ეს ორასი მარჩილი ყოველს წელს უნდა მოგართ-
ვათ“—(იხ. საბ. დ. ხ. 3781 საქ. მუზ.).

შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რომ ეს სამღებროები „საბაჟოებია“?
რა შეიძლებოდა ყოფილიყო საბაჟოთა გართების მოტივი?
ვაჭრობის ხელშეწყობის მიზნით საბაჟო პოლიტიკა ხომ არა? ამ
დროის იმერეთის სამეფოში და ისიც ფეოდალებს ასეთ რასმე აბა-
ვინ მიაწერს?



თავის მამულში საბაჟოების (რამდენის?) მოშლით და საბაჟოსთან გაერთობით ვახუშტ წერეთელი რას მოიგებდა? რამოდენიმე საბაჟოს ნაცვლად ერთი საბაჟოს შექმნით ბაჟის საერთო რაოდენობა მოიმატებდა თუ მოიკლებდა?

ხოლო თუ „სამღებროში“ არა მარტო გზის ბაჟები იგულისხმებოდა, არამედ ადგილობრივ გასასყიდად მოტანილ საქონელზედ ასაღებიც (ამას ჰგულისხმობს პროფ. ნათაძისეული წაკითხვა ანანურის საბუთისა), მაშინ უნდა საქმე ისე წარმოვიდგინოთ, რომ ვახუშტ წერეთელმა თავისი მამული 200 მარჩილად ზურაბ წერეთლის ხელისან—მეზაჟეთა სარბიელად აქცია.

განა შეიძლება დაუშვათ ასეთი რამ?

1800 წელს დავით თარხნიშვილმა თელათგორს სამღებრო „გააკეთა“.

ახალქალაქის სამღებროს პატრონი სოფიო ბატონიშვილი ბევრს ეცადა, მაგრამ თელათგორის სამღებრო ვერ მოაშლევინა. თუ ეს საბაჟო იყო, რას უშლიდა სოფიოს საბაჟოს თელათგორის საბაჟო? (სოფიო იმას ჩიოდა, რომ თელათგორის სამღებრო აზარალებდა ახალქალაქის სამღებროს). დავით თარხნიშვილმა თავისი გაიტანა: თელათგორის სამღებრო არ გააუქმეს. ხოლო შემდეგ ჩემმა ძმებმაო, ჩივის დავით თარხნიშვილი, „გააოხრეს და გააუქმეს“. თუ ეს საბაჟო იყო, როგორ „გააოხრეს“ ის და ან თითონ რატომ უნდა გაეუქმებიათ ასეთი მომგებიანი რამ?

დავითის სიტყვით საფეოდალო სამღებრო ძველადაც იყო. ის იმ დროს „საოჯახო ქარხანა იყო (იხ. საბ. 8130 d. h.).“

1810 წელს სიმონოვიჩი იმერეთიდან მოახსენებს ტორმასოვს: Царские доходы состояли большей частью в' деньгах, выручаемых с таможни, красилень и лавок в Кутаисе, что ежегодно отдавалось на откуп здешним или Ахалцихским купцам и в' последний год за 97 кес.

1821 წელს ქუთაისის საბაჟო და სამღებრო გაცემული ყოფილა ერთ მიეჯარადრეზე თანახმად „ძველითგანვე არსებული ჩვეულებისა“. საბაჟოს გამოსასყიდი სოლომონ II დროს შეადგენდა მეფის შემოსავალს, ხოლო როგორც ქუთაისში, ისე წესში არსებულ სამღებროთა შემოსავალი „ყოველთვის დედოფლის საშემოსავლო სტატიას წარმოადგენდა“. ¹

ყველა ამ მოწმობათა შემდეგ შეიძლება სამღებროში საბაჟო ვიგულისხმოთ??

¹ ეს ცნობა ამხ. პ. გუგუშვილმა მომაწოდა საქ. ცენტრ. არქივის აუწერეფ ფონდიდან, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ.

1782 წელს აპრილის 30-ს ვახტანგ არაგვის მფლობელი წყალობის წიგნს აძლევს არაგველ აზნაურს ბაბანა ჭილაშვილს:... „გიბოძეთ მილახვრობა, რუსეთს მიმავალის, თუ იქედამ მომავალის ვაჭრის ბაჟის აღება და აგრეთვე ჩერქეზიდამ მოსულის ცხენების მებაჟობა, — ესები ყველა შენთვის და შეილთა თქვენთათვის გვიბოძებია. რომელიც განწესესებული ბაჟები არის, ამ(ა)ებს ყველას სრულგბით შენ უნდა აიღებდე. რაცა შენი რიგი იყოს, მილახვრობიდამაც ის სარგო უნდა აიღო, ამ შემოხსენებულის ბაჟებიდამაც და სხვა რაც ბაჟი ჩვენი წილი დარჩებოდეს, ყოველს წელიწადს ჩვენს მოხელეებს უნდა მოაბარებდე, ანგარიშს გასწმენდდე და მიბარების ბარათს გამოართმევდე. ამის გარდა სამღებროების ბაჟთან შენ საქმე არ გექნება რა, ამიტომ რომ, რომელიც ჩვენის ბრძანებით მღებარი დაჯდება, ბაჟს ის აიღებს და ესეც იქნება, რომ, ვინიცობა არის, სამღებროებიც და რუსეთის გზის ბაჟებიც ერთმა კაცმა იჯარით აიღოს და ჩვენ ამაში სარფა გეკონდეს, ბაჟები იმას დარჩებოდეს იმ წელიწადებში, მაგრამ იმ განწესებულს ბაჟს ისევე შენ უნდა აიღებდე და ჩვენს წილს, რომელიც იჯარადარი იქნებოდეს, ანგარიშით იმას მიბარებდე... ასე ამ წესით გვიბოძებია“... (საქ. სიძ. I, 190). როგორც ვხედავთ ეს საბუთი აღარავითარ ეჭვს არ იწვევს, რომ „რუსეთის გზის ბაჟები“, „ჩერქეზიდამ მოსულ ცხენების ბაჟები“, „რუსეთს მიმავალის და იქედამ მომავალის ვაჭრის ბაჟი“ სულ სხვაა და სამღებროები (აქ იგულისხმება აზნაურის და დუშეთის სამღებროები) სულ სხვა.

და ეს ნათელი გახდა სწორედ იმიტომ, რომ ბაბანა ჭილაშვილს მხოლოდ რუსეთის გზის ბაჟები უწყალობეს და მას სამღებროებთან საქმე არა აქვს. პროფ. ნათაძის თეორიით სწორეთ ამ აზნაურს უნდა ეწოდებოდეს „ამღებარი“, ხოლო იმ ადგილს, სადაც ის ამ თავის საქმიანობას ეწევა, „სამღებრო“ უნდა ერქვას... ჩვენ კი ვხედავთ, რომ სწორედ სამღებროები არიან პროფ. ნათაძის ამ ამღებარის“ კომპეტენციის გარეშე.

ამრიგად, აზნაურის საბუთის — სულხან ყარახანაშვილის საიჯარო წიგნის პროფ. ნათაძისეული წაკითხვის მკთარობა, სადაც მკვლევარს რუსეთის გზის ბაჟები სამღებროს შინაარსად წარმთუდგენია, ყოველად უდაო ხდება.

საერისთოს საბუთებიდან ჩანს: საერისთოში სამღებროებია, რუსეთის გზის ბაჟები და სხვა ბაჟები. ყველა ესენი იჯარით გაიცემიან ხოლმე ზოგჯერ ერთად, ზოგჯერ ცალკე-ცალკე: „სამღებროებიც და



რუსეთის გზის ბაჟებიც“ ერთს კაცს აქვს იჯარით (საქ. სიძ. № 190) ყარახანაშვილს იჯარით აქვს მხოლოდ ანანურის სამღებრო და ბაჟები (საბ. 3432 ც. არქ.), იმავე ყარახანაშვილს მხოლოდ სამღებრო აქვს იჯარით (საბ. 2918 დ. ხ.), მიკურტუმ სურგუნოვს და მის ამხანაგს მხოლოდ „დუშეთის სამღებრო, ბაჟები და იქაური ბეჭედი“ აუღიათ იჯარით (საბ. 3541 დ. ხ.), დაბოლოს გვხვდება იჯარა მხოლოდ სამღებროებისა (საქ. სიძ. I, 190) და მხოლოდ ბაჟებისა (საბ. №.).

ბაბანა ჭილაშვილისადმი ბოძებულ წყალობის წიგნში არის ერთი ადგილი, რომლის მცთარად გაგება ადვილია. ამიტომ მას განმარტება სჭირია.

„ამას გარდა სამღებროების ბაჟთან შენ საქმე არა გექნება რა, იმიტომ რომ, რომელიც ჩვენის ბრძანებით მღებარი დაჯდება, ბაჟს ის აიღებს და ესეც იქნება, რომ, ვინცობა არის, სამღებროებიც და რუსეთის გზის ბაჟებიც ერთმა კაცმა იჯარით აიღოს და ჩვენ იმაში სარფა გვექონდეს, ბაჟები იმას დარჩებოდეს იმ წელიწადებში...“

აქედან ჩანს, რომ, მართალია, „რუსეთის გზის ბაჟებისაგან“, ვაჭრის ბაჟისა და ცხენის ბაჟისაგან განცალკევებით, მაგრამ მინც არსებულა „სამღებროს ბაჟი“, რომელსაც თურმე „მღებარი“ „აიღებს“.

ჩვენ რომ ეხლა უკვე არ ვიცოდეთ, თუ რა არის გამორიცხული „სამღებროს ბაჟიდან“, მაშინ პროფ. ნათაძესთან ერთად შეგვეძლო გვეფიქრა, რომ ეს სამღებრო „застава“ არის და მღებარი კი „ამღებარი“.

მაგრამ, როგორც ვნახეთ, ეს უკვე გამორიცხულია.

მაშ რაღა უნდა იყოს „სამღებროების ბაჟი“, რომელსაც „მღებარი“ იღებს?

თუ რა იყო ანანურის სამღებრო, ეს ჩვენ ზემოთ ვნახეთ, ხოლო თუ რა არის დუშეთის სამღებრო, ეს ჩანს ტფილისის ნაცვალის დავთრიდან.

ტფილისის ნაცვალი, მიკირტუმ სურგუნოვი სწერს: საბ. 3541 დ. ხ. „ქეს უბბ, ამ წელს იანვრის ა. მე და მღებარი ოსეთამ დუშეთის სამღებრო, ბაჟი და იქაური ბეჭედი იჯარით ავიღევეთ მეფის ძე ვახტანგის სარქრიდამ სამოცდაათ თუმნად, ამაში მღებარი უჯამაგიროდ უნდა იყოს. რაც ლილა მიყიდნია და გამიგზავნია ამას ქვეით სახელობით სწერია, ვისაც წაუღია“. და მოყვანილია რვა შემთხვევა, როცა მიკირტუმ სურგუნოვი ჰყიდულობს ლილას და თავის ამხანაგს მღე-



ბარ ოსეფას უგზავნის დუშეთს. სულ უყიდია 14 თუმნის და ერთი მინალთუნის ლილა—წონით ორფუთნახევარი, ერთი ჩარეკი და თვრამეტი სტილი. ამას გარდა მოყვანილია სამი შემთხვევა ნახევარ ბათონობით ლილის გაგზავნისა თითოჯერ.

ასე რომ ცხადია: დუშეთის სამღებრო სრულის დატვირთვით მომუშავე სახელოსნოა და არა საბაჟო—„სამღებრო“. (აქ მოხსენებული „ბაჟი და იქაური ბეჭედი“ რომ სხვა შემოსავლებია, ვგონებ, ყველა ზემოთქმულის შემდეგ სადაო აღარ უნდა იყოს). დუშეთის სამღებროსაგან დამოუკიდებლად „დუშეთის ბაჟის“ არსებობას იდასტურებს შემდეგი საბუთი *): „ბატონიშვილის არაგვის მპყრობელის ვახტანგის დიდათ იმედათ მისაჩენლო კობიაშვილო ლაზარე! მერმე, დუშეთის ბაჟი შენთვის მოგვიცია, აიღებდე. მომტანისას თუ წამლებისას ბაჟს აიღებდე უკლებრად და ჩვენს მოხელებს მოაბარებდე. რაც ახლა ასაღები ბაჟი იყოს, აიღევ და მალე გამომიგზავნე. კარგა გაფრთხილდი, მანდ ბაჟი არ დაგვეკარგოს რა. თებერვლის იბ, ქქს უმზ. ბეჭედი.

Verso. იმავე ხელით: ლაზარე კობიაშვილი რომ მოვიდეს, ვინც მე ბაჟე იქნებოდეს, იმას კარგა და რიგიანად შეეწეოდეს და სრულებით აიღებდეს და თუ მადრიელობას გავიგონებთ, მაგიერს წყალობას ჩვენ უზამთ. თიბათვის. ე. ქქს უმზ“.

მაშ რაღა იყო „სამღებროების ბაჟი?“ მარტო გამოთქმაც კი „სამღებროების ბაჟი“ (აბანოს, არზის, საფეიქრო ორმოს, აბრეშუმის და სხვა ბაჟის გვერდით) საკმაოა იმისათვის, რომ ამ ტერმინში საბაჟო ვერ დავინახოთ.

დავით თარხნიშვილის მოწმობით სამღებროები სათავადოებიც იყო და სადედოფლოებიც და ეს თითქო იმ თავითვე ასე იყო. ასე იყო თუ არა, ეს სადაოა, მაგრამ ის კი ყოველ ეჭვს გარეშეა, რომ საფეიქრო საქმიანობის ეს დარგი გლახთათვის აკრძალული ყოფილა.

მაგრამ, რა თქმა უნდა, არც ეს უნდა გავიგოთ აბსოლუტურად.

ჩვეულებრივ სამღებრო საოჯახო ქარხანა იყო. ფეოდალის სახლში ის თითქო ოჯახის უფროსი ქალის საგამგეოს შეადგენდა. სამეფო დომენში ეს სამღებროები სადედოფლო იყო. დავით თარხნიშვილს თითქო ის სურს სთქვას, რომ ყველა სამღებროთა სადედოფლოდ აღიარება, ეს თავადების უფლებათა შელახვაა, ახალი წესის შემოღებაა, რომელიც იმ თავითვე თითქო არ არსებობდა...

*) სამწუხაროდ საბუთის № არ აღმინიშნავს.

ეს მართლაც დასაშვებია, რომ ოდესმე სამღებროები ფლო მონოპოლიის საგანს არ წარმოადგენდნენ, მაგრამ არა მარტო სადელიფლო მონოპოლია, არამედ არავითარი მონოპოლია იმ თავი-თვე წარმოების ამ დარგზე არ უნდა არსებულებო.

მეურნეობის განვითარების გარკვეულს საფეხურზე ფეოდალებს წარმოების ეს დარგი თავიანთ მონოპოლიად მიუტაცნიათ.. დედოფალი—მეფე აქ გამოჩაქლისი არ ყოფილა. მისი ამ გზით საქმიანობა უფრო შორს წასულა და ეს მონოპოლიის უფლება მას ფეოდალებისთვისაც მიუტაცნია... (შეიძლება საქმე შემდეგ ნაირადაც წარმოვიდგინოთ: სამღებროები პირველად ყველა სადელიფლო მონოპოლია შეიქმნა და მხოლოდ შემდეგ წყალობის თუ შეწირვის სახით გადაეცემოდა ხოლმე საერო თუ საეკლესიო ფეოდალებს. ამ შემთხვევაში სამღებროთა მონოპოლია ერთობ აღრეულ ხანაში უნდა გვევარაუდნა).

გამოთქმას — „სამღებროების ბაჟი“ ჩვენ შეგვიძლია ორგვარი ასეთი ახსნა მოუძებნოთ:

1. სამღებროები, ოდესმე თავისუფალი სახელოსნოები, მონოპოლიის საგანი შეიქმნა. სამღებროსა და ღებვის საქმის მონოპოლია შეიძლებოდა ორი სახით განხორციელებულიყო: უკვე არსებულ „საოჯახო ქარხნებზე“ გადასახადი დაედოთ—ასეთ გადასახადს შეიძლებოდა მხოლოდ „სამღებროების ბაჟი“ სწოდებოდა, — 2. ან კიდევ ასეთი „ქარხნები“ აეკრძალათ და მათ მაგივრად მთელი ოლქისათვის ერთი სამღებრო შეიქმნათ. ოლქის მოსახლეობა ვალდებული იყო ნართი თუ ნაქსოვი ასეთ სამღებროში მოეტანა შესაღებად, სადაც მას „ღებისათვის“ „საღებავის ფასს“ ახდევინებდნენ.. სრულიად ბუნებრივია, ასეთ გადასახადს სახელი ისევ „სამღებროს ბაჟი“ შერჩენოდა. ასეთ გამოთქმის შენარჩუნებას ხელს უწყობდა ამ სამღებროთა მონოპოლიაც: „საღებავის ფასსაც“ ხომ სანახევროდ სავალდებულო გადასახადის სახე ჰქონდა შენარჩუნებული.

პროფ. ნათაქემ კამათის დროს თავისი დებულების სასარგებლოდ ერთი საბუთი მოიშველია, სადაც თურმე საუბარია „საიასაულო და სამღებრო ხარკის“ შესახებ. მე მოვძებნე ეს საბუთი. ის — № 903 d. h. — ლურჯ თაბახის ქაღალდის მეოთხედზედაა დაწერილი 1801 წელს, აპრილის 10-ს. საბუთი დედანია. სამწუხაროდ, არა ჩანს თუ ვისია.

იკითხება ასე: „ქ. სოლომონ, ჩემი მახტა რვა თუმანი თ(ა)ვის ს(ა)იასაულოთი, შეიდიც ხ(ა)ლვარი პური თ(ა)ვის ს(ა)იას(ა)ულლოთი. თუმანზე ათი შაურია. ამას გარდა ხუთი თუმანიც მისესხებია, რომ

იქს ოცდა ერთს თუძანს; ამ(ა)ს გარეით რომელიც არის განწესებული კომლზე სამი აბაზი. სამღებროც, —სამღებროზედ სამი მილანთული და (ა)თი შ(ა)ური, —ეს უკლებლად შე უნდა აილო. ყულის¹ მ(ი)ა-ბ(ა)რო. თუ ამაში დ(ა)აკლდა რამე. შენგან იქნება. კ(ა)რან(ა)ც თან უნდა წამოიყვანო და გა(ა)რიგოთ და (ა)ილოთ. კ(ა)რანას წ(ა)მოუყ-ვ(ა)ნლობა არ იქნება; თუ აქ არ (წამო)ვა² ავი იქნება. აპრილის ი. ქქს. უბთ.

ქ. მომბარდა ხეთისოს ხელით (და) დათიას ხელით ხეთმეტი მი-ლანთული. მისის კვ, ქქს უბთ⁴.

ეს საბუთი ყოფ. საისტორიო--საეთნოგრაფიო საზოგადოების სა-ბუთთა კატალოგში შეტანილია შემდეგი სახით: „საიასაულო და სამ-ღებრო ხარკის ნუსხა კომლზე ასაღები და ზედვე მიწერილი ცნობა ხეთმეტი მინალთუნის დავითისა და ხეთისიას ხელით მიბარების შე-სახებ“.

ამ საბუთის შინაარსის გაგებაში პროფ. ნათაძე, ჩანს, სავსებით ეთანხმება ამ უწიგნურ ჩანაწერს. მასაც აქ „კომლზე დადებული სა-მღებრო (ე. ი. მღებრისადმი მისაცემი) ხარკი“ ჰგონია.

მაგრამ როგორღა გაგვეგო უნდა გამოთქმა: **სამღებროზედ** სამი მინალთუნი და ათი შაური“? საბაჟოზედ არის გადასახადი სამი მილანთუნი და ათი შაური? ეს ხომ აბსურდია!

ესლა, წავიკითხოთ ერთი წამით „სამღებრო ხარკი“ და ვიკი-თხოთ: რატომ აძლევენ ამ მებაჟეს ხარკს? როგორ შეიძლება ბაჟი იყოს „განწესებული კომლზე სამი აბაზი“? და თუ ეს მღებარი მე-ბაჟე არ არის, რას იღებს??

არც ისეთი წაკითხვაა შესაძლებელი, რომელიც კომლზე სამ აბაზს სამღებრო საქმის ბანალიტეტის საზღაურს იგულისხმებდა. არც მღებარი—ოსტატი იგულისხმება ამ სამღებროში: ჩვენ არ ვი-ციით, რად უნდა იკრიფებოდეს მის სასარგებლოდ კომლზედ სამი აბაზი.

ყველა ამის გამო ერთად ერთ სწორ წაკითხვად ჩვენ მიგვაჩნია ის, რომელსაც აქ წარმოვადგენთ:

¹ აქ პირველი ორი ასო ერთმანეთზე გადაბმულია. ამიტომ შეიძლება იკითხებოდეს „ყულის“-ც.

² დამწერი კანისა ვინის მოხაზულობას ერთი მეორესაგან არ არჩევს, ასე რომ შეიძლება წაკითხვით „ვ(ე)რან(ა)ც“.

³ ეს სიტყვა დაზიანებულია: ქალაღი ამოხეულია.

⁴ სასვენნი ნიშნები ჩვენია.



„რომელიც არის განწესება კომლზედ სამი აბაზი“, — ამას არაფერი
თარი კავშირი სამღებროსთან არ აქვს.

„სამღებროც (იგულისხმევ: სამღებროს შემოსავალიც), — სამღებროზედ სამი მილანთუნი და ათი შაური!!

ასე რომ ეს საბუთი მხოლოდ პროფ. ნათაძის დებულების წინააღმდეგ მოწმობს.

დაგვრჩა ორი საკითხი: რაით აიხსნება, რომ სამღებროს ლილახანაც ეწოდებოდა და რა მიზეზია, რომ მე 18 საუკუნეში, ისევე როგორც ამაზედ უწინაც, „ბაჟი“ და „მებაჟე“ ხშირად გვხვდება, ხოლო „საბაჟო“ კი შედარებით იშვიათად?

ლილახანა სპარსული ტერმინია (უნდა ყოფილიყო ნილახანა. „ნილ“ — ინდიგო; „ნილე“ = ლურჯი¹, შდრ ჩვენში „მიწანელა“ — ლურჯი მიწა, საღებავად ხმარობენ).

მზამზარეულად შემოვიდა ეს ტერმინი და „სამღებროს“ შეექიშა, თუ აქ შეიქმნა, ამის შესახებ ამ ხელად ვერას ვიტყვი. ხოლო კითხვაზე თუ: რატომ მოხდა, რომ სამღებროს ლილახანაც ეწოდა, შეგვიძლია უპასუხოთ: ამის მიზეზი ისაა, რომ მთავარი საღებავი საშუალება სამღებროში ლილა იყო.

ეს ჩანს, როგორც დუშეთის სამღებროს იჯარაदार მიკირტუმ სურგუნოვის ნუსხიდან, ისე მღებარ ბეგლარიანის მოწმობითაც. უკანასკნელის გადმოცემით: „საღებავი მასალის სამი მეოთხედი ლილით იღებებოდა. გლეხებს სხვა საღებავი არა სწამდათ. მომწვანო, ცისფერი, ლურჯი, მუქილურჯი და მოშავო, — გარკვეულის ოსტატობით ყველა ამ ფერებს ვიღებდით ლილის საღებავისაგან.

სხვა საღებავებს გაცილებით მცირეს ვხმარობდით“... ეს ცნობა მართალია მე-19 საუკუნისაა, მაგრამ თავის პირველ ნაწილში საესებით გამოსაყენებელია მე-18 საუკუნისათვის.

უკანასკნელი საკითხი.
„საბაჟოს“ მოუხსენებლობა ბაჟის აკრების ხასიათით აიხსნება. ამა თუ იმ ადგილის (ქალაქის, გზის) ყოველგვარი ბაჟი ერთ გარკვეულ წერტილში კი არ იღებოდა, არამედ მრავალ ადგილას. მაგალითად ტფილისში ბაჟს იღებდნენ ხუთივე კარში („კარის მებაჟე“), ყაფანში, ბაზარში.

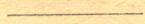
იშვიათი იყო ისეთი ადგილი, რომლის შემოვლა შეუძლებელი ყოფილიყო და სადაც მებაჟეს დამჯდარს ბაჟი აეღო (ამიტომაც იყო, რომ „მღებარი“ შეიძლებოდა დამჯდარიყო და ემღებრა,

¹ ლილას უკვე ვეფხის ტყაოსანი იცნობს: „ულურჯესი ლილისა“..

ხოლო მებაჟე კი არა). ჩვეულებრივ მებაჟეები დადიოდნენ ხოლო
გარკვეულ რაიონში გზებზე და გამწვლელ-გამომწვლელ
ვაჭრებს ბაჟს ახდევინებდნენ და საამისო საბუთს აძლევდნენ. (სადაც
ისეთი ყელი იყო, რომ მისი შემოვლა შეუძლებელი იყო, ასეთ ად-
გილებს კიდევ ეწოდებოდათ „საბაჟო“ თუ „საზვერე“ (იხ. АКТЫ
I 20.). რაც ქალაქიდან, გინა სომხით-საბარათიანოდან, ანუ თრია-
ლეთიდან და ან კახეთიდან ქართლით გაღმა-გამოღმა მგზავრმა
შეიაროს და ანუ შზოვრეთსა და მას ქვეშეთ თრიალეთიდან ჩამოი-
აროს, რაც გორის მებაჟემ ბაჟი აიღოს, მესამედს ბატონის კ-ზის
მებაჟეს ნუ დააკლებს.

მებაჟენი გორისა და ბატონის კათალიკოზისა ერთად უნდა ია-
რონ“...

ვფიქრობთ, ეხლა გასაგებია, რატომ იშვიათობს ტერმინი „სა-
ბაჟო“.



Проф. С. Н. ДЖАНАШИЯ



К КРИТИКЕ МОИСЕЯ ХОРЕНСКОГО*

* Доложено на заседании секторов Истории и Ближнего Востока,
23.XII.1935.

Критика Моисея Хоренского, несмотря на все свои успехи, далеко еще не в состоянии почить на лаврах. Работы Гутшмида, Карриера, Халатянца, Акиниана, Маркварта и многих других исследователей¹ окончательно подорвали веру, поддерживаемую национальной традицией и отсутствием исторической критики, в принадлежность этого, замечательного в своем роде, литературного памятника к V веку.

Почтенный старец, несмотря на все его усилия удержаться на излюбленном им историческом месте, передвигается, механикой научных разысканий, далеко вперед.

Но теперь задача сводится к точному определению времени возникновения памятника, к окончательному раскрытию личности автора и, что особенно важно, к научному выяснению характера его исторического субъективизма. Вот тут-то, несмотря на то, что обо всем этом тоже писалось довольно много и довольно авторитетно, еще, повидимому, остается место для споров.

Иллюстрацией к этому может служить одна из самых последних работ о Хоренском, исследование ереванского работника, профессора Я. А. Манандяна: Հաղոր Միշնդյան, *Խորենացու անեղծվածի լուծումը*, Յերեվան, 1934.

Положение автора, — что Хоренский деятель второй половины IX века, идентичен с Моисеем Кертохом, автором слова „об успении богоматери и об ее изображении“ и пр., и с составителем известной армянской „географии“ и армянского итинерария, — эти положения проф. Манандяна и развиваемая в подкрепление им соответствующая аргумен-

¹ Новейший, хотя и не полный, обзор литературы о М. Хоренском см. в нижепоименованной статье К. Млакера.



гация, несомненно, вносят новый свет в область критики знаменитого армянского писателя.

Однако, едва ли проблему можно считать уже окончательно решенной. Многие соображения проф. Манандяна должны быть спорными даже для тех, кто примыкает к лагерю сторонников самой поздней датировки Хоренского и, в этом отношении, может считаться научным соратником автора указанного исследования; а некоторые аргументы ереванского армениста (как, напр., датирующее, для последней главы „Истории Армении“, значение факта нашествия Буги и пр.) являлись бы для них и вовсе недоказательными и т. д.

Но нашлись и такие представители арменистики, которые оказали проф. Манандяну самый решительный отпор, отвергая, почти целиком, все построение автора.

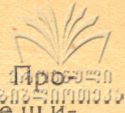
Число ереванских противников проф. Манандяна, как видно, довольно велико. Эта борьба нашла отражение в последнем, в хронологическом смысле, литературном выступлении по вопросу датировки Хоренского, которое принадлежит западно-европейскому арменисту, писавшему и раньше о Хоренском, К. Млакер¹.

Изображая нынешнее состояние изучения вопроса о Хоренском, Млакер, между прочим, сообщает, что по поводу книги и заключающихся в ней положений проф. Манандяна, к нему было направлено из Еревана частного характера, как видно, письмо (от 22.XI.34).

Автор письма, А. Зориан, излагал своему корреспонденту условия продвижения научных положений проф. Манандяна, встретивших, как во время дискуссии по соответствующему докладу Манандяна, так и после выхода книги, единоклассный отпор. Оппоненты считали главную тезу Манандяна недоказанной².

¹ См. его Die Datierung der Geschichte des Ps. Moses Xorenac'i, составляющую § 3 (стр. 267 — 286) статьи автора Armenische Miscellen, напечатанной в Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, XLII Band — 3, und 4. Heft, Wien, 1935.

² К. Млакер, указ. соч., 276.



Далее Зориан развивал собственную точку зрения. Проблема Псевдо-Моисея Хоренского остается неразрешимой (разрядка наша, С. Д.), как и прежде (Danach bleibt das Problem des Ps. Moses Xorenac'i unlösbar, wie vorher). Методология исследования данного вопроса неудовлетворительна.

По соображениям Зориана, основанных, в той или другой степени, на аргументации А. Заминиана, Псевдо-Моисей Хоренский написал свое сочинение не позже начала VII века¹.

К. Млакер, по поводу письма и его доводов, излагает свой взгляд на проблему. Датировка Псевдо-Моисея Хоренского началом VII века, как то делает Заминиан и Зориан, не верна. Доводы других исследователей, в особенности же — Маркварта, Акиниана и Манандяна, а также свои собственные соображения, диктуют необходимость венскому автору примкнуть к числу тех, которые датируют Хоренского второй половиной IX века. Но данное, как и другие, положения по вопросу для Млакера, пока что, имеют значение лишь рабочей гипотезы: „Meine Darlegungen, die vorläufig bloss als Arbeitshypothese gelten mögen, wie nochmals betont sei, haben also folgendes Ergebnis (в прим. — Es baut sich in vielen Punkten auf den Untersuchungen von Markwart, Akinian und Manandian auf und findet in ihnen seine Stütze): 1. Aus allgemein-historischen Gründen sind Ps. Mar Abas und Ps. Moses nach Lewond anzusetzen, und zwar Mar Abas in der ersten, Ps. Moses in der zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts. 2. Der davidische Stammbaum der Bagratiden ist bereits bei Johannes Katholikos bezeugt; er muss etwa um die Wende des 9./10. Jahrhunderts entstanden sei.“².

В таких условиях, понятно, что мы, никогда специально не занимавшиеся Хоренским, далеки от претензии предложить по вопросу что-нибудь решающее. Нам хотелось бы только поделиться с арменистами небольшим наблюдением, возникшим у нас в процессе использования Хоренского, как исторического источника, в частности, источника для исто-

¹ Там же. 276 — 278.
² Ibid., 285 — 286.



рии Грузии, и могущим, на наш взгляд, пролить дополнительный свет на некоторые детали проблемы.

У Хоренского есть одно, имеющее значение для истории Грузии, сообщение. Включено это сообщение в описание деятельности Валаршака, родоначальника армянских аршакидов, этого излюбленного автором героя, о котором Моисей хотел бы рассказать все детально: «այլ խորեմ աստ վասն սիրելի առնն յայտնի գրել զամենայն և մանրագատում. զի անցի միայն զտեղիսն նշանակելով հաւաստի, և զոճն ի բաց թողեալ, վասն զկապ սիրոյ զհրաշալուոյն անխզելի պահելոյ:¹

В представлении Хоренского Валаршак является, как известно, устройтелем „средне-армянского“ государства, учредителем государственных и дворцовых чинов, монархом, упорядочивающим общественные отношения и, между прочим, организующим армию на новых началах.

В отношении вооруженных сил Моисей приписал Валаршаку также организацию особого рода дворцовой гвардии. Вот это известное место:

և զունդս և պահապանս զոսն արքունի կարգէ զգորս, զմի մի իւրաքանչիւր բիւրովք վառելովք ի նոյն ի հին ի զարմից թագաւորացն՝ որք ի մերոյ նախնւոյն ի Հայկայ, որք բուն ոստանն անուանեալ, որք ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգութիւն ի հարանցն ընկալեալ գիւղս և դաստակերաս: Իսկ աստ ուրեմն Պարսից թագաւորութեանն. որպես լսեմ, այլս ոմանս յարուցեալ զունդս և ոստան անուանեալ. ոչ գիտեմ թէ վասն սպառեղի՞ ազգին առաջ-

И отряды и охранников царского двора учреждает [Валаршак, числом] четыре, каждый из тьмы² вооруженных [потомков] того самого древнего племени царей, которое [происходит] от нашего предка Хайка. [Эти царские потомки] прозваны „Бун остан“ [природный, коренной „остан“]. Они в разные времена получали наследственно от отцов села и дачи. Но уже при персидском владычестве, как я слышу, некие другие

¹ Պատմագիրք հայոց: Մովսիսի Սորենացվոյ Պատմութիւն հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղեան և Ս. Յարութիւնեան. Տիփլիս, 1913: Стр. 108. В дальнейшем Хоренский цитируется только по этому изданию.

² В значении „десяти тысяч“, потом — „множества“.



նոյ, թէ վասն ընդդիմու-
թեան իրիք արդեոք շկապեալ
և ի ըաց ընկեցեալ զազգն՝
զայս ի տեղի նոցա յարուցին
գունգս՝ անուամբ արքունի:

Այլ առաջինն հաստատ ի
զարմից թագաւորացն առաջ-
նոց. որպես և այժմ ի վրաց
աշխարհին, որ Սեփեծուն կոչի²:

составляются полки, получаю-
щие название „остан“; не
знаю, вследствие ли того, что
угасло предыдущее (первое)
поколение, или вследствие то-
го, что из-за неповиновения
какого-либо было уничтоже-
но [?] ¹ и извергнуто то пле-
мя, — иные на место них по-
ставлены отряды, по назва-
нию „царские“. Но действи-
тельно то, что первое [поко-
ление происходило] от пле-
мени первых царей, как в на-
стоящее время в стране гру-
зин (иверов), [где оно] назы-
вается „сепе-цул“.

Для историков Грузии это сообщение интересно свиде-
тельством автора, что в его время в Грузии еще существо-
вали „сепе-цулы“, известные и по грузинскими источникам.
Первое достоверное упоминание о них имеется в древне-
грузинском агиографическом памятнике VI века, в „Житии
Евстафия Мцхетского“.

По рассказу автора, Марзбан Иверии, Арванд Гушнасп,
по приказу которого томятся в темнице Евстафий и его то-
варищи, уезжает из Тифлиса, будучи вызван шахом. Про-
вожать его съехались знатные люди страны:

ցითար Գարեմարտեծոճա մարձա-
ձան իցո մեղոսա մոս, Մեյրծեց
յարտուոսա մտազարնո: մար-
ձաձանոսա մոս չմեճալ մոջոճեց.

Как отправлялся марзбан к
царю, собрались „мтавары“
(„князья“ в первоначальном
значении этого слова) Карт-
лии: пришли (приехали) они
проводить марзбана.

¹ Շկապել — неизвестное нам слово.

² Указ. изд. 111 — 112.

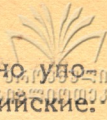
Эти „мтавары“ сочли данный момент подходящим для того, чтобы просить марзбана об освобождении узников:

რაქამს აღმკედრდებოდა მარზაპანი იგი, აღდგეს მთავარნი ქართლისანი ღ სამოელ, ქართლისა კათალიკოზი, ღ გრიგოლ, ქართლისა მამასახლისი, ღ არშუშა, ქართლისა პიტიახში ღ სხუანი სეფეწულნი ღ მარზაპანსა ჰრქუეს: „გვედრებით შენსა მაგას უფლებსა, სათხოველსა ერთსა გთხოვთ“. ხოლო მან რქუა მათ: „თქუით რაჲცა გენბავს! რაჲმცა იყო რომელი თქუენ არა მოგმადლე!“ ხოლო მათ ყოველთა ჰრქუეს: „გვედრებით შენ, ჯერ გიჩინდინ, უფალო, განტევებაჲ კაცთა მარ, რომელნი იგი მცხეთელნი ქრისტეანობისათუის საპყრობილედ მიცემულ არიან.“ ჰრქუა მათ მარზაპანმან მან: „იგი კაცნი მოსაკლავად შეჰგვანდეს, ხოლო თქუენითა თხოვნითა განუტევენ იგინი“. ხოლო მათ მადლი მისცეს მას, ღ უბრძანა განტევება მათი. ღ გამოიყვანნეს იგინი მიერ საპყრობილით.¹

Когда марзбан садился на коня, встали „мтавары“ картлийские и Самоэль каталикос картлийский и Григорий, „мамасахлис“ [„домовладыка“, *მამასახლისი*] картлийский и Аршуша, питиахш картлийский и другие „сепе-цулы“ и сказали марзбану: „Молим тебя, твое владычество, просьба у нас одна есть к тебе“. Он же сказал им: „Говорите, чего желаете! Что же может быть такого, чего бы я не даровал вам!“ Они же все сказали ему: „Молим тебя, изволь отпустить тех мцхетских людей, которые из-за христианства отданы в темницу“. Сказал им марзбан: „Те люди достойны (подлежат) смерти, но по вашей просьбе отпущу их“. Они же благодарили его. И приказал [марзбан] отпустить их [пленников]. И вывели их из тюрьмы.

Из этого отрывка видно, что к середине VI века „сепе-цулы“ представляли высший слой феодальной знати Восточной Грузии, имевший большое влияние при дворе марзбана и включавший в себе тех же самых „мтаваров“ с некото-

¹ „საქართველოს სამოთხე“, 315, и рукопись Н № 341, стр. 836 и 839 (листы в рукописи перемешаны), Рукописн. отд. Музея Грузии. Ср. ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, 13 — 14.



рыми сановными особами, среди которых специально упомянуты каталикос, „мамасахлис“ и питиахш картлийские. Помимо них автор указывает на существование и „других сепе-цулов“. Из сообщения не ясно, были ли эти лица объединены в одну группу лишь своим социальным и политическим положением, или же также и происхождением.

Хоренский утверждает, что грузинские сепе-цулы были людьми царского происхождения. По нашему взгляду, для определенной исторической эпохи это вполне соответствовало действительности. Мы думаем, что первоначально „сепе-цулы“ (სეფე-წყული) обозначало представителя первого „рода“ (в условном смысле), в своеобразной структуре иверского (восточно-грузинского) общества, известной из описания Страбона. „Сепе“, следовательно (ибо „сепе-цули“ значит „дитя сепе“), являлось местным обозначением царского рода Иверии.

Проф. В. Топуриа, в одном из неопубликованных докладов, было высказано вскользь предположение, что „сепе“ является чисто грузинской формой и этимологически связано с другим известным грузинским термином „мепе“ (მეფე). Мы считаем несомненным, что „сепе“ является ад‘ективным образованием от данной основы (სე-ფ-ე) и вполне закономерной параллелью к субстантивному образованию от той же основы „мепе“ (მე-ფ-ე).

Вследствие этого, приходится отказаться от теории иранского происхождения термина, предложенной Н. Я. Марром и разделяемой проф. И. А. Джавахишвили. По этой теории, სეფე соответствует армянскому սիպուհ, представляющему собой развитие иранского vis-pur (← viso-puthra).

По мнению акад. Марра, грузинами слово усвоено via armeniaca¹. Но vis-pur || սիպուհ имеют в древне-грузинском языке свое вполне закономерное соответствие ზეპური (← სე-პური), самостоятельно усвоенное из иранского, как то сви-

¹ Этимологии акад. Н. Я. Марра смотри ЗВОРАО, т. V, 286 — 289 и т. XI, 165 — 170. К Марру примыкают Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, 400 — 401, и проф. И. А. Джавахишвили: ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, 194 — 195. — Проф. Hübschmann не разделял этимологии Марра, ЗВОРАО, XI, 165, прим. 2.

детельствуется, по справедливому замечанию проф. И. Д. Джавахишвили, самой формой слова (сохранение конечного — г, исчезнувшего в армянском). Нет никакого основания предполагать, что სეფე является развитием ზეპური: помимо невозможности доказать подобный фонетический переход, приходится учитывать, для данной здесь эпохи, сосуществование обоих терминов с совершенно различным значением: სეფე указывало на происхождение царское, ზეპური — вообще дворянское. Подобное значение „зепури“ удостоверяется в „Мученичестве Шушаники“ (оригинальный грузинский памятник V в.) и (с дальнейшим семантическим развитием) в грузинском переводе некоторых библейских книг. Указанное же значение „сепе“ многократно дается в „Житии Нины“, окончательная редакция которого восходит, как известно, к концу IX века или началу X века. Сепе (სეფე) тут, напр., обозначает царский двор, царский дворец,¹ или членов царской семьи и ее ближайших родичей², сепе-цули (სეფე-წული), по всей видимости, обозначает (молодого) представителя царского рода³, а „сепе-кали“ (სეფე-ქალი) — царскую фрейлину⁴. Тот же смысл имеет и известный церковный термин სეფის-კუერი „сепис-куери“, в значении „просфоры“, хлеба „небесного царя“.

Не касаясь других многообразных и чрезвычайно любопытных, более поздних переживаний термина, дающих материал для восстановления картины возникновения и развития царской власти и царского рода в Иверии⁵, укажем лишь на то место из Джуаншера, историка царя Вахтанга Горгасала, где упомянут воин Вахтанга, некий Бивритиан „сепе-цули“⁶.

¹ Е. Такайшвили. Описание рукописей Общества распространения грамотности... II, 756.

² Ibid., 767 — 8...

³ Ibid., 761.

⁴ Ibid., 756.

⁵ Этот вопрос трактуется нами в специальной монографии, имеющей появиться в свет в ближайшем будущем, и положения которой частично были обнародованы автором в своих книгах „ადრეული ფეოდალიზმი“ ტფ. 1934 и „ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში“, ტფ. 1935.

⁶ ჯუანშერი, მარ. 134.



Место интересно постольку, поскольку эпитет приложен именно к царскому воину, что наводит на мысли о возможности, с привлечением дополнительного материала, сопоставить это известие с сообщением Хоренского о сепецулах, как о царских гвардейцах.

Но каково значение трактуемого места „Истории Армении“ для критики знаменитого армянского писателя? Ответ на вопрос требует, прежде всего, полной точности в понимании собственного смысла сообщения. Между тем, довольно темная, по обычному, речь Хоренского представляет определенные трудности не только на пути перевода данного пассажа (что мы тут специально и отмечаем по поводу нашего перевода), но и с точки зрения его интерпретации.

Общий и бесспорный смысл известия таков, что и в древней Армении существовал, подобно грузинским „сепецулам“, целый общественный слой, состоявший из царских родичей, потомков первой армянской (мифической, конечно) царской династии Хайкидов. Эти хайкиды, между прочим, несли и дворцовую охранную службу при второй династии — Аршакидов. Потом они, по неизвестной для автора причине, исчезли. По наслышке только он знает, что случилось это во времена персидского владычества, но когда точно, также остается неизвестным.

Дальше начинаются спорные вещи. Автор говорит: „не знаю, вследствие ли того, что угасло предыдущее (*առաջին* — первый, предыдущий, предшествующий, прежний) поколение, или вследствие того, что из-за неповиновения оно было уничтожено (?) и извергнуто, иные на место них поставлены отряды, по названию „царские“. Тут неясно, идет ли речь о третьей формации, или автор развивает сообщение об „остане“, учрежденном при иранцах.

В первом случае, путаница, о которой мы будем говорить ниже, увеличивается. Но примем, что Хоренский в данном месте имеет в виду второй „остан“. Тогда получаем опять спорное положение:

1) или эта общественная категория носила два названия — „остан“, иранского происхождения и „аркуни“ (*ար*

ընկի), если не армянского происхождения, то гораздо более акклиматизированное на армянской почве и оформленное по-армянски слово.

2) или же — „остан“ было название данного социального круга, а „аркуни“ = „царские“ — уже набранных из этого круга гвардейских отрядов. Несмотря на то, что синтаксическая конструкция Хоренского, в данном месте и по данному изданию, представляет определенное препятствие для такого понимания¹, реально-исторические соображения и рассматриваемые нами ниже фактические данные заставляют нас предпочесть вторую возможность толкования. („Аркуни“ мы передаем через „царские“, тогда как Эмин ставит тут „дворцовые“². Это все-таки не имеет большого значения).

Что же представляли собой эти останы? На это у самого Хоренского имеется чрезвычайно интересный ответ, — конечно, косвенный.

Царь Тигран, из династии Хайкидов, по рассказу Хоренского, поселяет свою сестру Тигранухи в Армении, в Тигранакерте и

և զգաւառնն զայնոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ. և զստանն անուանեալ կողմանցն այնոցիկ ազատութիւն ի զարմից սորա ասէ լեալս իբր թագաւորական զարմս³.

области той приказал служить ей [Тигранухи]. И говорит [источник автора], что дворянство тех краев происходит от ее потомков и называется „остан“, как царское потомство.

Отсюда ясно, что „остан“ — это тоже дворянство, но дворянство царского происхождения. Явление это хо-

¹ Мы имеем в виду фразу: *այլս ոմանս յարուցեալ զունդս և ոստանն անուանեալ*; хотя вариантное чтение — *այլոց յարացեալ*, дает основание предполагать и искажение текста: предложение вначале могло иметь такой вид: *այլոց յարուցեալ զունդս, յոստանն անուանելոց*, т. е. вторая часть фразы представляла бы собой определение к *այլը*.

² История Армении М. Хоренского. Нов. перевод Н. Эмина, М. 1893, 57; но в прим. 94 того же издания Эмин говорит: „остан значит дворцовый и потому царский; зарм останик — племя царского происхождения“.

³ *Խորենացի*, 82—83.

рошо может быть изучено на материале истории **многих** феодальных обществ, в частности, кавказских. Потомство полуфеодального или феодального владельца общины или племени образует самый верхний слой или прослойку в социальном пластообразовании этих обществ (ср. потомство ханов в тюркских племенах, „батонишвилеби“ в позднейшей Грузии; здесь же, в зачаточной форме „амилахвришвилеби“ — у „амилахвари“, „эриштишвилеби“ — у „эристави“ и пр.).

Как всякие дворяне, эти дворяне тоже, конечно, прежде всего были помещиками, и притом, что тоже бесспорно, древнейшими помещиками.

В этом отношении чрезвычайно интересно сообщение Хоренского, что первый остан, при Валаршаке, т. е. „бун остан“, состоял из потомков древнего племени царей, которые в разные времена „получали от отцов наследственно села и дачи“. Здесь Хоренский явно подчеркивает наследственный характер останского землевладения. Также очевидно, что дворцовая военная служба для остана была уже вторичным признаком.

В частности, в рассказе об учреждении Валаршака, Хоренский совершенно ясно говорит, что „бун остан“ было название самого общественного слоя, потомков хайкидской царской династии, а не придворной гвардии, набранной уже из этого круга:

„և գունդս և պահապանս զրան արքունի կարգէ, զմի մի իւրաքանչիւր թիւրովք վառելովք ի նոյն ի հին ի զարմից թագաւորացն՝ որք ի մերոյ նախնւոյն ի Հայկայ, որք բուն ստանն անուանեալ, որք ընդ ժամանակս ժամանակս ժառանգութիւն ի հարանցն ընկալեալ զիւզս և դաստակերոս“ (см. выше).

В этом случае, принимая во внимание вышесказанное об отношении „остана“ к „аркуни“ во второй части сообщения, быть может позволительно было бы усмотреть в словах—*և գունդս և պահապանս զրան արքունի կարգէ*, не только описание сути валаршаковского учреждения, но и передачу его названия; ср. *արքունի* во второй части сообщения.

Но поскольку землевладение в феодальном обществе вообще и в частности в Армении вообще связано с военной службой, то понятно, что высший феодальный слой несет и высшую, наиболее почетную, военную службу.

Однако, в представлении самого Хоренского останское состояние могло быть и вовсе не связано не только с дворцовой гвардейской, но и, вообще, военной службой, как это должно быть очевидно из вышеразобранного нами сообщения Хоренского о потомках Тигранухи.

Теперь ясно, что в изложенном понимании армянский „остан“ вполне соответствовал грузинским „сепецулам“ и что Хоренский имел все основания указывать на грузинский институт в параллель и образец к исчезнувшему армянскому¹.

Обращает на себя внимание то обстоятельство, что Хоренский в трактуемом нами месте ничего не говорит об отношении „бун остана“, т. е. хайкидского остана при Валаршаке, к остану из потомков Тигранухи, которые тоже ведь были хайкиды. Был ли это один и тот же остан, или два разных остана? Неправдоподобность второго предположения натывается однако на различие названий их: остан при Валаршаке назывался „бун остан“, т. е. природный, коренной, остан, а остан из потомков Тигранухи просто „останом“. Но просто „останом“ назывался ведь также и более поздний остан, отмечаемый уже для эпохи иранского владычества.

Очевидно, что отдельные части исторической картины, нарисованной автором, плохо согласованы друг с другом.

Но исторические и логические неполадки и противоречия возрастают при дальнейшем рассмотрении сообщений Хоренского. При предпочтительной для нас интерпретации основного известия об останах получается, что автору ничего неизвестно о происхождении второго остана, из которого при иранцах были набраны новые гвардейские полки—

¹ Об остане ср. Н. Адонц, Армения, 463, 476-479; Р. Ачарян, Հայերէն արմատական բանասիրտի, Ե. Հատոր, s. v. օստանի, и пр. в данной статье мы остаемся лишь в кругу понятий самого Хоренского.



„аркуни“. А между тем, в этом же произведении Хоренского мы имеем многочисленные указания на существование подлинного, хотя и не обозначаемого в тексте этим названием, остана, уже аршакидского по происхождению.

Уже о родоначальнике армянских аршакидов автор рассказывает:

և քանզի բազում ունէր ուստերս՝ պատշաճ վարկաւ ոչ ամենեցուն առ իւր կալ ի Մծբին. վասն որոյ առաքէ զնոսա բնակել ի գաւառն Հաշտենից, և ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արտաքոյ Տարոնոյ. ի նոսա թողլով զՀնա ամենայն, հանդերձ յաւելուածով մտից առանձինն և ոտնկաց կարգելոց յարքունուստ: և միայն զառաջինն որդին իւր որ կոչէր Արշակ, պահէ առ իւր ի համար թագաւորութեան, և զնորին ուստր...

և եղև, այս յայնմ հետէ և առ յապայ որէնք ի մեջ Արշակունեաց—միոյ որդւոյ բնակել ընդ արքայի՝ փոխանորդ լինել թագաւորութեանն, և այլոց ուստերաց և դստերաց գնալ ի կողմանս Հաշտենից՝ յազգին ժառանգութեուն:¹

Так как [Валаршак] много имел сыновей, нашел недо-стодолжным, чтобы все [они] находились при нем в Мцбине, вследствие чего и отпра-вляет их жить в области Хаштеанкской и в сопредельном ущельи, которое за Тароном, предоставив им все села, прибавив к тому же особые до-ходы и определенное с цар-ского двора содержание.

И лишь старшего (первого) своего сына, которого звали Аршаком, держит при себе,— по соображениям [интересов] династических (царствования), — а также его сына... И уста-новился, с тех пор и на бу-дущие времена, закон между Аршакидами — одному сыну жить с царем, для наследо-вания царства, а другим сы-новьям и дочерям отпра-вляться в края Хаштеанкские, в наследственные имения рода.

В дальнейшем эти Аршакиды все больше и больше разрастаются. Один из потомков Валаршака, царь Артавазд

ժառանգեցուցանէ զեղբարս իւր և զքորս ի գաւառս Աղւոյ ովտի և Առբերանոյ, թողլով

отдает наследственные име-ния своим братьям и сестрам в областях Ахиовит и Арбе-

¹ Նորինացի, 118.



ի նոսա զմասն արքունի որ
 ի շէնան այնց դաւառաց, հան-
 դերձ առանձինն մտից և ոռ-
 ճկաց, ըստ որինակի ազգակա-
 նացն որ ի կողմանս Հաշտենից,
 որպէս զի լինել նոցա պատուա-
 կանագոյն և առաւել թագապո-
 ըրացն քան զայսն Արշակունիս.
 միայն որինազրէ ոչ կեալ
 յԱյրարատ ի բնակութիւնս
 արքայի¹

рани, предоставив им часть царскую в поселениях тех областей, вместе с особыми доходами и содержанием, по образцу сродников своих, которые в краях Хаштеанкских, как бы для того, чтобы стали они почетнее и царственнее, чем те Аршакиды. Лишь постановляет, чтобы не жили (его братья и сестры) в Айрарате, местопребывании царя.

Вследствие естественного процесса размножения, по рассказу Хоренского, к одному из последующих царей, Тирану, являются хаштеанкские Аршакиды с просьбой: „Расширь наши наследственные владения (զժառանգութիւնս), потому что тесно — ибо мы сильно размножились“. И царь приказал некоторым из них уйти в области Ахиовит и Арберани. Но они еще больше стали жаловаться царю, мол тут нам еще теснее; Тиран не обратил на это никакого внимания, но определил, не давать им других наследственных владений, а то, что имеют, пусть делят поровну между собой. После раздела по числу людей оказалось, что у жителей Хаштеанка наследственных имений мало, вследствие чего многие из них ушли в области Ахиовит и Арберани².

Для эпохи царствования Аршака (IV в.) автор еще раз отмечает обычай, что в Айрарате живет только царь с одним сыном, наследником царства, а все остальные Аршакиды живут в областях Хаштеанка, Ахиовита и Арберани, имея содержание и доходы от царского двора³.

Налицо все признаки остана. И так как Хоренский придерживается теории, что в древней Армении было

¹ Խորենացի, 137.

² Խորենացի, 193.

³ Там же, 282 — 283. Эти провинциальные сродники царя, Аршакиды, упоминаются Хоренским и во многих других местах своей книги.

всего две царских династии—Хайкидская и Аршакидская, то естественно, появившийся в Армении после исчезновения старого, хайкидского, остана, новый, из которого при иранцах были набраны уже новые дворцовые части, должен быть идентичен с вышеописанным останом аршакидским. Ведь очевидно, что это позднее образование или было останом и, следовательно, останом аршакидским, или оно не было аршакидским по происхождению и, следовательно, не было и останом. Не набирали же действительно армянских „аркуни“ из родичей иранского шаханшаха или римского императора.

Но автор молчит об этом, ему происхождение этого остана неизвестно, или он не хочет раскрывать его. Напротив, Хоренский как бы хочет убедить читателя в том, что Аршакиды постепенно уменьшаются в числе к концу „средне-армянского“ царства и, наконец, вовсе исчезают. Явно тенденциозна аналогия „бун остана“ с грузинскими „сепецулами:“ Действительно то, что первое (поколение происходило) от племени первых царей, как в настоящее время в стране грузин, где оно называется „сепе-цул“. Автор как бы косвенно наводит читателя на мысль, что второй остан не был царским по происхождению.

В третьей книге Хоренского боковые ветви Аршакидов не играют почти никакой роли. Упомянув в 22-ой главе об „обычае“, как бы прежнем (*սովորութիւն էր*), по которому боковые потомки царской фамилии находились в описанном нами выше положении (см. здесь же, стр. 485—486) и кратко временно выводя на историческую сцену случайных представителей этого остана,¹ Хоренский также быстро сводит их с этой сцены.

¹ Так, в главе 3, стр. 259, упоминается „некий Санатрук Аршакуни“, который потом воцаряется в Пайтакаране; в главе 31, стр. 295, упоминается жена Камсаракана, родом Аршакуни; в главе 40, стр. 307, рассказывается, что Феодосий „Великий“ сажает на армянский престол „некоего Варздата, из племени Аршакуни“, а в главе 42, стр. 311—что ставит царем в Парсармении „некоего Хосрова, из того же племени Аршакуни“, ср. гл. 43.



Вышеуказанная тенденция Хоренского — создать впечатление постепенного и полного исчезновения Аршакидов, начинающегося с падения их политического значения, выражается хотя бы в том, что в событиях IV в. и начала V в., по „Истории Армении“, любая из армянских нахарарских фамилий (Багратуни, Мамикониан, Арцруни, Аматыни, Гнуни, Аравениан, владетельные фамилии Гардмана, Ширака, Сюника и мн. др.) играют несравненно большую роль, чем провинциальные Аршакиды; вернее говоря, последних, как рода, как некоей общественной единицы, вообще нигде не видно. Постольку, для Хоренского, не может быть и речи о существовании аршакидского остана. Царствующая ветвь Аршакидов имеет ту же участь, только рассказанную историком еще более ярко.

Первые убийственные удары династия получает от нахараров, которые становятся причиной разграбления всей царской казны, жесточайшего кровопролития в царском домене и даже уничтожения самих могил предков царствующего Аршакида.¹ Довершают дело иранцы и ромэи. Особенно жестоко расправляются иранцы: они не только лишают Аршакидов царского венца, но и все владения этого племени, рода, отбирают в казну (*զամենայն ինչս ազգի նորա ունել յարքունիս*).²

После всего этого, слова „плача“, что царь армянский „извергнут со всем его племенем“ (*զազաւ ի բաց ընկեցիկն*)³, по всей вероятности, нужно понять буквально. Нам кажется, эта общая тенденция проявляется и в том, что Камсараканы, дальние сродники Аршакидов⁴, тоже не то исчезают вовсе, не то находятся на краю полной гибели⁵.

Тайная мысль автора сама выдает себя: пока Аршакиды существуют, никто, кроме них, не имеет права царствовать в Армении⁶, а вот, теперь их нет, и наиболее достойный может претендовать на престол угасшей династии.

¹ *Սորենացի*, 288—289, 291—293.

² *Ibid.*, 349, стр. 352.

³ *Ibid.*, 362.

⁴ *Ibid.*, 167 и др.

⁵ *Ibid.*, 295 — 296 и др.

⁶ Стр. кн. 3, гл. 4: „Թէպէտ և ոչ Թաղաւորել, զի ոչ էր Արշակունիս..“

Этим „достоинным“ действительно могли быть Багратиды, как то многократно указывалось критикой, но мы в детали этого вопроса не вдаемся.

Мы хотим указать лишь на вопиющую неточность данной картины Хоренского, с точки зрения исторической перспективы и хронологии автора. Не только в начале пятого века, когда Аршакиды окончательно потеряли армянскую царскую корону, но и к середине шестого века Аршакиды продолжали существовать в стране, как многочисленная, особо привилегированная и, занимавшая высшую ступень феодальной иерархии, аристократическая группа, т. е, именно аршакидский остан в том смысле, какой в этот термин вкладывает Хоренский.

Это самым недвусмысленным образом свидетельствуется достоверным сообщением современника, прекрасно осведомленного, как известно, в кавказских делах VI века византийского летописца, Прокопия Кесарийского.

Прокопий упоминает не одного Аршакида, играющего в это время в Армении первенствующую роль. Таков Иоанн А., один из армянских вождей в отношениях с римлянами (В. Р. II, 3); значительным лицом был, как кажется, сын Иоанна, Артаван, убивший правителя Армении, Ситту (там же); не менее значительным лицом был и другой Артаван Аршакид, один из убийц своего племянника, правителя Армении, Акакия (В. V. II, 27).

Вероломное убийство вышеназванного Иоанна Аршакида римлянами,—которые заманили его к себе, как одного „из первейших между армян людей“, якобы для примирения армян с императором,—послужило одним из ближайших, по всей видимости, поводов перехода армян к персам: „После такого поступка [т. е. убийства Иоанна], армяне — пишет Прокопий — не имея уже надежды примириться с царем Юстинианом, и не быв в состоянии одержать верх над его войском, обратились к царю персов. Предводителем их был Васак [по всей вероятности, упоми-

наемый тут же зять убитого Аршакида, С. Д.], человек весьма предприимчивый.

Представленные Хосрою, знатнейшие армяне [рядка всюду наша, С. Д.] говорили ему следующее: „Государь! Многие из нас по роду Арсакиды, потомки того Арсака, который не был чужой парфянским царям, когда Иран был под властью парфян... [Дальше — изложение притеснений, испытываемых от римлян армянами. С. Д.]. Арсак, последний царь из предков наших, уступил царство свое императору римскому Феодосию добровольно, с тем, чтобы все близкие к нему по роду могли навечные времена жить свободными и не подлежать никаким налогам“...¹

Дальше рассказывается о нарушении, в частности как раз по отношению к этим аршакидам, данных константинопольским автократором обещаний.

Очевидно, что писатель не только V в., но даже VI в. был лишен всякой возможности убеждать современного армянского читателя в том, что Аршакидов больше нет в Армении, что потомки прекратившейся царской династии не представляли собой остана. Это слишком наглядно опровергалось реальными фактами, описанными в приведенном сообщении Прокопия и прекрасно известными, конечно, всей феодальной общественности страны, для которой и предназначалась книга Хоренского.

Когда же рассматриваемая конструкция Хоренского могла обрести реальные, общественно-политические, условия для своего возникновения? Очевидно, в более позднюю эпоху. По всей вероятности, это был уже период, когда аршакидского остана уже действительно не существовало больше, когда, быть может, лишь последние, одиночные, представители бывшей царской династии еще могли казаться поме-

¹ Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами, кн. II, перев. Дестуниса, Зап. Ист.-Фил. фак. С.-П. Ун-га, ч. VI, стр. 16—26 и примечания. Греческим текстом (а также грузинским переводом сообщения) мы пользовались в изд. проф. С. Г. Каухчишвили: *Georgica, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ*, II, ტფ. 1934. 34 — 42.



хой и маложелательным напоминанием о старых порядках для сильнейших феодальных фамилий новой эпохи, пробиравших себе путь к вершинам политической власти.

Было бы очень интересно и важно, для уяснения этих новых условий, изучение Себеоса и Левонда (Гевонда), с данной точки зрения. Себеос, армянский историк конца VII в., из современных Аршакидов, и, по всей вероятности, Аршакидов именно армянских, упоминает Валентина, игравшего весьма большую роль при преемниках имп. Иракла и пытавшегося даже захватить византийский престол (отд. III, гл. XXXII)¹. По сведениям же Себеоса, Сумбата Багратуни имп. Константин назначает куропалатом, старшим в роде аспетов, друнгарием своих войск и женит на девушке из рода Аршакуни (*Ի տանէն Արշակունեաց*) и своей родственнице (вероятно, по женской линии)², т. е. соединяет узами два сильнейших дома Армении. А у Левонда, арм. историка конца VIII в. или начала IX в., Аршакуни, не говоря уже об аршакидском остане, и вовсе нигде не видны. Левонд дает новое, по сравнению с вышерассмотренным, значение самого термина „остан“: село (*գիւղն*)³ Дарюнк, где была сильная крепость⁴ и фамильная усыпальница Багратидов,⁵ он называет „останом“ этого феодального рода, очевидно, в смысле „резиденции“, *curtis dominicalis*, *և շինէր [Աշոտ Բագրատունի] զեկեղեցին Դարբունից յիւրում ստանին*⁶.

Между тем, летописные страницы обоих историков испещрены именами представителей таких нахарарских домов, как Багратуни, Мамиконян, Арцруни, Рштуни, Аматуни, Гнуни, Алахуни и др., составлявших наиболее активную часть армянской аристократии того времени.

¹ Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի Ի Հերակլն, Ս.-Պ., 111 — 114. 1879.

² Ibid., 116.

³ Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց, Ս.-Պ., 1887, 18, 124, 144.

⁴ Ibid., 119, 144.

⁵ Ibid., 18, 124; так же — Себеос, стр. 116 и пр.

⁶ Ibid., 16; а упоминание у Левонда *ստանն Ի մարզպան* или *ստանն*, *ibid.*, 132, относится к Алвани и потому нас не интересует.

Не трудно заметить, что это как раз те фамилии, которые особо привлекали внимание Хоренского. Но особенно знаменательно совпадение названных историков в пункте, касающемся Аршакидов. Естественно возникает предположение, что арабский период в Армении и представлял собой как раз подходящую эпоху для того, чтобы могла сложиться специфическая концепция Хоренского — Аршакиды были на „исходе“, другие роды претендовали на их место.

Упоминание Хоренским грузинских сепе-цулов могло бы явиться отчасти также датирующим моментом для „Истории Армении“. Мы имеем и другие следы зависимости Хоренского от древне-грузинских литературных источников. Если в данном случае возникает мысль о знакомстве Хоренского с одной из редакций „Жития Нины“, что вполне вероятно¹, то мы опять приходим к тому же периоду, ибо литературная обработка (с неоднократными переработками) этого памятника происходит на протяжении именно арабского периода, а окончательная его формация относится, по всей вероятности, к IX в.

Новый свет на вопрос проливают арабские известия. Якуби, напр., — в полном согласии с местными источниками и, в частности, с важнейшим из них, Левондом, — рассказывает о максимальном обострении отношений между арабскими завоевателями, в лице центральной власти, с одной стороны, и коренным населением и провинциальными правителями, — с другой, при Аббасидах, во второй половине IX в. Уже в шестидесятых годах, повидимому, мы имеем большое восстание „санарийцев в Армении“, длительную борьбу с ними арабов и, наконец, жестокую расправу завоевателей с мятежниками (Якуби утверждает, что в один день было перебито 16.000 санарийцев). Победители двигаются на Тифлис, по дороге уничтожают пленных и за са-

¹ Имеем в виду многочисленные упоминания „Жития“ о „сепе“ и его производных, что для Хоренского могло послужить некоторым материалом для своего утверждения о грузинских „сепе-цулах“, о которых он имел, по всей вероятности, и другие сведения.

нарийцами посылают погоню.¹ В данном случае события касались, повидимому, только восточной Грузии: санарийцы, в политическом смысле, представляют собой Кахетинское княжество, а упоминание Тифлиса указывает на Картлию.

Волнения, мятежи, экзекуции, военно-административные мероприятия, борьба достигают высшего напряжения в последующие десятилетия. „После смерти ал-Махдия (775—785 г.), вся Армения была охвачена мятежом, который продолжался и во все халифатство Мусы (785—786 г.). Но когда ар-Рашид назначил правителем Хузайму ибн-Хазима ат-Тамими, который правил там год и два месяца, мятеж был им подавлен, страна успокоилась, и жители ее выразили покорность“. На все возрастающую смуту, слабость и шаткость власти и общую напряженность положения указывает калейдоскопическая смена правителей и действия последних. Два последующих правителя, Юсуф и Язид, переселяют в страну новые массы арабов. Кроме того, „Язид так твердо управлял страной, что никто не мог и пошевелиться“. Следующий Аббулькабир правил всего четыре месяца. Следующий ал-Фадл напал на крепость Хамзин в стране ал-Баб-у-ал-Абваба, но был обращен в бегство, и бежал без передышки до самого Ирака. Следующий абу-с-Сабах не успел приехать на место назначения, как был убит восставшими жителями Барды. „Затем восстала Армения, где выступил абу-Муслим шарит“. Новому правителю абу-Муслиму пришлось принять крутые меры. Следующий правитель Армении ал-Аббас, тоже не успел прибыть в Барду, как против него восстали байлаканцы, а другие стали теснить его. „Дела в Армении продолжали ухудшаться“. Халиф ар-Рашид посылает вспомогательный экзекуционный корпус в десять тысяч человек, к которому вскоре присоединяется другой такой же отряд. Эти силы навели „порядок“ и „страна успокоилась“. Но новый правитель, Муса, продержался „там всего один год, так как страна снова восстала и пришла в полное расстройство“. Преемник Мусы,

¹ Из соч. Якуби. Текст и перевод. Перевод с арабского проф. П. К. Жузе. стр. 9. Баку, 1927.

ал-Хараши, „так жестоко расправился с жигелями, что страна успокоилась“. Несмотря на это „спокойствие“, пришлось опять сменить правителя. Преемник ал-Хараши, Ахмед, одним своим появлением вызывает восстание хорасанских отрядов, находящихся в Армении. Халиф ар-Рашид назначает опять нового правителя, Саида. „С его прибытием люди угомонились на несколько месяцев, но он дурно стал обращаться с батриками и вызвал против себя неудовольствие жителей ал-Баб-у-ал-абваба, которые напали на его представителя. Правителем ал-Баб-у-ал-абваба был тогда ан-Наджм ибн-Хашим, которого Са'ид ибн-Сальм убил; но тогда восстал его сын, Хайюн ибн-Наджм, который убил представителя Саида в ал-Баб-у-ал-абвабе и открыто выступил против власти“. В союзе с хазарами, он „перебил и взял в плен великое множество“ мусульман. „И продвинулся до места на ал-Курре, захватывая в плен много мусульман, убивая несметное количество людей, в том числе женщин и детей, и предавая огню страну“. Халиф хотел выдать жигелям Саида, но последний спасся посредством взятки. Ар-Рашид назначает нового правителя, Насра, „но не прошло много времени, как он был сменен“. Преемник Насра, Алий, „начал дурно вести себя, так что против него поднялись жители Ширвана и страна пришла в волнение“. Халиф ар-Рашид опять присылает нового правителя, Язида, которому „были одновременно подчинены Армения и Азербайджан. С его приездом народ успокоился и в стране водворился порядок; он уравнил низаритов с иеменцами и вступил в переписку с сыновьями царей и батриков, подавая им большие надежды. Благодаря этим мерам, в стране водворился порядок. После него ар-Рашид назначил правителем Хузайму ибн-Хазима ат-Тамими, который схватил батриков и детей царей, отрезал им головы и (вообще) обращался с ними самым скверным образом. Это вызвало возмущение в Джурджане и в Санарии. Он отправил против них армию, но они уничтожили ее; тогда он послал против них Саида ибн-ал-Хайсама ибн-Шубу ибн-Зухайра ат-Тамими во главе большой армии, и он воевал с жителями Джурджана и Санарии до

тех пор, пока не выгнал их из страны. После этого Хузайма ибн-Хазим отправился в Тифлис, где провел менее одного года, так как был смещен, а на его место назначен Сулайман ибн-Язид-ибн-ал-Ассам ал-Амири. Это был (человек) старый, честный, но беспечный (глуповатый); он был настолько слаб, что ни одно из его распоряжений не исполнялось, и страна чуть не отложила от него. После него правителем (Армении) ар-Рашидом был назначен ал-Аббас ибн-Зуфар ал-Хилали. При нем восстали санарийцы, и он сразился с ними, но не мог их одолеть. Тагда ар-Рашид послал Мухаммада ибн-Зухайра ибн-ал-Мусайба ад-Дабби, который был последним из наместников ар-Рашида в Армении".¹

Представленная арабским историком картина включает в себе глубокий интерес. Для правильного понимания рассказа Якуби нужно иметь в виду, что под Арменией тут обычно подразумевается не только собственно Армения, но и все центральное и восточное Закавказье. С другой стороны, важно помнить, что изложенные события разворачивались на весьма небольшом отрезке времени, приблизительно, в четверть века (785—809 гг.), главным образом, в халифатство знаменитого Гарун ар-Рашида (786—809 гг.). Очевидно, борьба была страстная, жестокая и беспощадная и принесла она местным странам значительные перемены. Нужно думать также, что при ар-Рашиде особенно напряженной борьба была на севере провинции — в Вост. Грузии (Картлия, Кахетия), Ширване, Дербентской области: ведь, при конкретном упоминании Якуби указывает именно на эти страны. По собственной Армении, которая страдала, конечно, тоже не мало, главная волна репрессий прошла несколько раньше: политические и военные бури, шедшие с юга и юго-востока, в первую очередь, совершенно естественно, налетали именно на Армению.

По рассказу Якуби, этим горьким испытаниям подвергались все слои населения. Но в данном случае наше внимание специально привлекает судьба правящего класса. В подчеркнутых нами фразах Якуби, в которых говорится о взаимо-

¹ Якуби, указ. изд., стр. 9—12.

отношениях арабов с местной знатью, упоминаются прежде всего „батрики“, в первом случае — батрики Дербентской области, во втором случае — батрики, по всей видимости, Вост. Грузии, главным образом (на это указывает сообщение Якуби, что меры Хузаймы против этих батриков вызвали возмущение в Джурджане и Санарии: Джурджан — это, конечно, Джурзан, т. е. Картлия, а Санария — Кахетия; показательно, в этой связи, и упоминание Тифлиса). Частично, события могли касаться и других мелких феодальных владений Закавказья.

В другом месте мы показали, что „батрик“, византийский придворный титул „патрикий“, после войн Ираклия становится обычным титулом для всех мелких независимых или полунезависимых феодальных владетелей по всему Закавказью¹. История этого процесса, сама по себе очень интересная и рассказанная нами там же, в данном случае нас не интересует. Нам важно только установить, что у Якуби, в сообщениях о „батриках“, речь идет именно о закавказских мелких феодальных владетелях, князях, о всех этих „мтаварах“, „эрисмтаварах“, „ишханах“ и т. п.

Еще более интересным является другой термин Якуби — „сыновья царей“, „царские дети“, обозначающий какой-то общественный слой, весьма тесно связанный с батриками, как то явствует из самого контекста. С приходом Язида „народ успокоился и в стране водворился порядок; он уравнял низаритов с иеменцами и вступил в переписку с сыновьями царей и батриков (нужно перевести: батриками; „сыновья“ относится только к „царям“, как то совершенно очевидно из последующего изложения, С. Д.), подавая им большие надежды. Благодаря этим мерам, в стране водворился порядок. После него ар-Рашид назначил правителем Хузайму..., который схватил батриков и детей царей, отрезал им головы и (вообще) обращался с ними самым скверным образом. Это вызвало возмущение в Джурджане и в Санарии“... Если в первом случае „водворение порядка“ в стра-

¹ ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, ტფ. 1935, გვ. 80 — 3.



не, по тексту, лишь частично объясняется лояльной политикой по отношению к „сыновьям царей“ и „батрикам“, которым „подают большие надежды“, то, во втором случае, возмущение в Джурджане и Санарии исключительно объясняется, опять-таки по смыслу текста, репрессиями и враждебными действиями против тех же батриков и царских детей. Ясно, что в представлении автора „дети царей“ относятся к тому же господствующему кругу, что и батрики, и обе группы, в отношении своего социально-политического значения, приблизительно равноценны (на последний момент указывает то обстоятельство, что в порядке перечисления автор свободно перемещает эти два понятия).

Кто же эти „сыновья“ или „дети“ царей? Мы думаем, что тут мы имеем буквальный перевод грузинского „сепецули“, каковой термин, как было уже указано выше, обозначал местную высшую землевладельческую знать, древнего, царского, происхождения. Таким образом, в полном соответствии с грузинскими оригинальными сообщениями, „батрики“ Якуби указывают на политических глав феодальных образований, а „дети царей“ — на высшую знать, социальную верхушку, к которой, по всей вероятности, эти батрики и прнадлежали, по своему происхождению, в большинстве случаев.

Теперь мы получаем весьма важное указание, по которому на рубеже VIII—IX вв. в жизни грузинских сепецулов происходят большие изменения. Что тут речь идет именно о Грузии, об этом мы уже говорили, но, быть может, полезно еще раз обратиться к рассказу Якуби, чтобы не оставить никаких сомнений: поведение Хузаймы, который схватил батриков и детей царей, отрезал им головы и вообще обращался с ними самым скверным образом, вызывает возмущение в Джурджане и Санарии. Хузайма отправляет против мятежников войско, но они уничтожают его. Тогда Хузайма отправляет против них новую, большую, армию, которая до тех пор воюет с жителями Джурджана и Санарии, пока не выгоняет их из страны. После этого сам Хузайма отправляется в Тифлис, где проводит около одного года. Сменивший

его Сулайман был слабый администратор и страна чуть не отложила от него. Новым правителем был некий ал-Аббас, при котором опять восстали санарийцы-кахетинцы, которых однако одолеть он не сумел. Преемник ал-Аббаса, Мухаммед, был последним правителем этой страны при ар-Рашиде.

Значение сообщения Якуби заключается в том, что мы получаем весьма определенное, не внушающее никаких сомнений, указание современных событиям источников, о разгроме грузинских сепе-цулов в самом начале IX в. (последние годы халифатства ар-Рашида). Последующая борьба, по рассказу того же Якуби, ведется уже не „сепе-цулами“, „царскими детьми“. О них больше нет упоминания, точно так же, как и о Джурзане (Картлии), представленного батриками (в Джурзане, в дальнейшем, активизируется местный, тифлисский эмир). Борьбу продолжают вести санарийцы, которых одолеть, как было уже указано, не удалось последнему правителю при ар-Рашиде. При халифе ал-Мамуне (810 — 833 гг.), как видно, в последние годы его халифатства, санарийцы, по сообщению Якуби, держат сторону отложившегося арабского правителя, Мухаммада ибн-Аттаба, „в руках которого находилась власть над Джурзаном“ (стр. 15). С Мухаммадом халиф ведет длительную борьбу, кончающуюся, в конце концов, поражением Мухаммада, который является с повинной к полководцу халифа, Халиду. „Халид простил его, а затем спросил его: «Подчиняются ли тебе санарийцы?» — «Нет», ответил Мухаммад ибн-Аттаб, «они мне не подчиняются». Тогда Халид двинулся против них, упорно сражался с ними в Джурзане, обратил их в бегство и захватил их скот, а потом предложил им заключить мир, что и состоялось на условии, чтобы они представили три тысячи кобылиц и двадцать тысяч овец. Но не прошло много времени, как они снова восстали“ (15). В конце тридцатых годов IX в. правитель Армении Мухаммад ибн-Халид „вступил в войну с санарийцами, а потом отправился в Тифлис“ (18), не достигши, по всей видимости, ощутительных результатов против санарийцев. Через несколько лет Мухаммад

опять воюет с санарийцами и находящимся в союзе с ними Исхаком, отложившимся эмиром Тифлиса. По утверждению Якуби, Мухаммад „выгнал“ Исхака и „обратил их (санарийцев?) в бегство“ (19). Но хорошо известно из многих источников, и об этом повествует также наш автор, что Исхак снова захватил власть над Тифлисом. Вообще „дела в Армении (снова) расстроились: заволновались в ней некоторые батрики и другие, и захватили власть над своими округами“ (Якуби, 20). Это было при халифе ал-Мутаваккиле (847 — 861 гг.). Один из его правителей, Юсуф, в конце сороковых годов, „прибыв в страну, вступил в переписку с батриками. Некоторые ответили ему, а Бакрат, сын Ашота, явился даже к нему на условии амана; однако, он его отправил к Мутавакиллию“... (20). Власть халифа в этих далеких краях не была все-таки восстановлена окончательно. Мутаваккиль был вынужден снарядить большую экспедицию во главе с Бугой, который так хорошо известен и по грузинским и армянским известиям. Буга жестоко наказал непокорного тифлисского эмира. „Затем он двинулся против санарийцев, сражался с ними, но они разбили его и обратили в бегство“ (Якуби, 20 — 21).

Рассказ Якуби, в общем, полностью подтверждается сообщениями местных источников. В начале IX в. окончательно прекращает существование Картлийское княжество (араб. Джурзан); падает династия „джурзанских бартиков“, картлийских эрисмтаваров, правившая с конца VI в. и не сумевшая сохранить дольше свою власть даже на условии вассальной зависимости от арабов. Зато, как раз с этого времени, начинают успешно развиваться выделившиеся из древней Картлии ее периферические провинции — с одной стороны, Кахетия, с другой стороны, Тао-Кларджетия. Сообщения Якуби о действиях санарийцев (груз. წაბრებო) рисуют, как раз, процесс возникновения и оформления Кахетинского княжества. Упомянутый при Мутаваккиле один из батриков, Бакрат, сын Ашота, есть Багра́т Багратид, второй из тао-кларджетских куропалатов.

Уничтожение Картлийского княжества и падение династии картлийских батриков-эрисмтаваров, в условиях столь

беспощадной борьбы, по всей вероятности, сопровождалось не только исчезновением социально-политической мощи общественного „поставщика“ этих батриков — картлийских сепецулов, но, также, пожалуй, и частичным физическим истреблением этой прослойки грузинской знати. При расширительном толковании известия Якуби, что Хузайма ибн-Хазим „схватил батриков и детей царей и отрезал им головы“, мы получаем прямое подтверждение к вышеизложенному пониманию.

В свою очередь, это конкретное сообщение Якуби находит поддержку в искаженных, правда, но сохранивших все-таки элемент достоверности, сообщениях грузинской летописи, в частности, в рассказе о мученичестве царя Арчила. Критическое изучение хронологии рассказа приводит нас к концу VIII в. (Арчил правит пятьдесят лет спустя после нашествия Мурвана „Кру“, т. е., Мервана ибн-Мухаммеда, что имело место в конце тридцатых годов VIII в.). Арчил — сын Степаноза. А Степаноз, по всей вероятности, — тот одноименный картлийский эрисмтавар, который известен из „Жития Або“ и который правил, как раз, в восьмидесятих годах того же века. Арчил упорно называется потомком Вахтанга Гургасала, т. е., иначе говоря, причисляется к „сепецулам“. Арчил является, по летописи, последним владельцем всей Картлии, в древнем смысле этого политического термина. Но уже при нем закладываются основы будущего разделения. В частности, на юге, Арчил сам утверждает первых Багратидов. Кахетию делит между своими дружинниками, „тадзреулами“, которым жалует дворянское достоинство. Но Кахетия для Арчила еще представляет главную опору и объект особого внимания: к концу своего правления он избирает себе резиденцией один из наиболее защищенных районов на окраине своего княжества — Цукети. Тут же Арчил ведет строительство церквей и крепостей¹. Хоронят его тоже в Кахетии, в Ноткора (— Нокорна), в им же построенной церкви². Замучен Арчил (ему отрезали

¹ Для локализации этого района см. „Географию“ Вахуштия, в изд. Броссе, 312—313.

² См. там же, стр. 298—299.

голову мечем!) арабским полководцем Чичум'ом, сыном Мухаммеда (мы отдаем предпочтение этому варианту чтению перед другим, называющим Чичума „сыном Мухаммеда“), который, по летописи, назывался также Асим'ом. Еще Маркварт правильно указал, что в Асиме мы имеем передачу араб. „Хазим“ и что, следовательно, Чичум идентичен с Хузаймой ибн-Хазим¹. Чичум, после разгрома Картлии, идет с такой же целью на Кахетию. Чтоб оттенить совпадение грузинских и арабских сообщений еще в одном пункте, укажем, что Арчил схвачен арабами по доносу гардабанского мтавара, действующего так потому, что дядя его был „убит“ „цанарами“ (=араб. — „санарийцы“), которых укрыл дед Арчила. Гардабанец за действия цанаров мстит Арчилу — связь этих последних очевидна!² „С этого времени — рассказывает летопись — стала уменьшаться власть (царство) великих царей Хосроидов (так обозначает летопись династию Горгасала. С. Д.). Во-первых, усилилось господство сарацинов и от них эта страна предавалась набегам и опустошениям время от времени; во-вторых, появилось множество мтаваров в стране Картлии и стали они враждовать и воевать друг с другом. И если кто появлялся среди сынов Горгасала достойный царствовать, его умалляли сарацины, ибо захватили город Тифлис агаряне и превратили его в свою резиденцию. И получали они с этой страны дань, которую они называют „хараджа“...³ В этом сообщении много анахронистического, но смысл происшедших событий передан очень хорошо и в согласии с вышеизложенным.

Далее летопись рассказывает об активности тех же „цанаров“, принимающих участие в коалиции против кларджетских багратидов (там же, 219).

Все, что было изложено выше о грузинских „сепецулах“, на основании арабских и грузинских известий, имеет, на

¹ Marquart. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. 402, P., 420 — 421. Маркварт относит все событие к халифатству Мусы (785—6), что нам кажется ошибочным.


² „Картлис-Цховреба“ списка ц. Марии, стр. 199 — 215.

³ Там же, стр. 217.

наш взгляд, непосредственное отношение к критике трагетической нами концепции Хоренского: грузинские „сепе-цулы“ сходят с исторической сцены в начале IX в., то же самое и в ту же эпоху, только несколько раньше, происходит и с армянским „останом“¹. Уже Себеос сообщает, что в пятидесятых годах VII в. повелитель исмаильтян обезглавил 1775 человек армянских заложников, в ответ на переход армян от арабов к грекам². Хотя происхождение погибших не указано, но ясно, что они принадлежали к знати. И не смотря на то, что число явно преувеличено (брать заложников в таком количестве не практиковалось), нужно признать в этом сообщении указание на первый сильный удар по армянской аристократии, а следовательно, и по остану. Следующим, не менее сильным, ударом по армянской аристократии и „остану“ явилось общеизвестное, полное трагизма, событие, о котором, между прочим, рассказывает и наш Якуби. В халифатство, повидимому, Абд-ул-Малика (685 — 705 гг.), когда и произошло подлинное покорение Закавказья арабами, „вторгся—рассказывает Якуби—(Мухаммад, брат халифа Абд-ул-Малика) в Армению, жители которой возмутились было, убил и взял в плен (многих), а потом вступил в переписку с благородными жителями страны и так называемыми ахрарами (свободными, нахарарами); он им даровал аман и обещал награды. С этой целью они собрались в церквах области Хилата, а он приказал собрать вокруг церквей дрова, затем запер за ними двери, поджег церкви и сжег их всех“ (стр. 5 — 6). „Ахрары“, по всей вероятности, действительно обозначают нахараров, как то разъяснено переводчиком. Но специальное упоминание „благородных“, помимо „ахраров“, указывает на то, что дело шло вообще о высшей аристократии Армении (что подразумевается собственно Армения, это свидетельствуется местом действия—Хлатом). Рассказ очень

¹ В данной статье мы не касаемся сложного вопроса о внутренних причинах падения этих социально-экономических институтов.

² Себеос, названное сочинение, 151 — 2.



напоминает (возмущение против арабов, переговоры завоевателей с местной знатью, первоначальные успокоительные обещания, в результате же отношений — физическое истребление) соответствующее повествование Якуби о судьбе батриков и царских детей Восточной Грузии. Общее значение событий тоже было одинаково, по всей вероятности. Но возможно допустить, что подобные удары армянский „остан“ еще получал в последующие десятилетия VIII в., этой эпохи непрекращавшейся борьбы между захватчиками и завоеванным населением Армении.

Как условия и время исчезновения груз. „сепе-цулов“, так условия и время исчезновения армянского царского „остана“, о чем и шла наша речь, общим образом определяют время и условия возникновения взглядов и общественно-политических тенденций Хоренского и его концепции касательно аршакидского „остана“.

Указание более точных хронологических рамок для условий образования данных взглядов Хоренского требовало бы специального изучения судьбы последних потомков Аршакидской династии, но в настоящее время мы лишены возможности заняться этим вопросом и временно ставим точку там, где предполагаем исходный пункт для дальнейших и окончательных суждений.

f 1361

შეცდომების გასწორება

გვერდი	სტრიქონი	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს:
432	12 ქვევ.	იშანი	ნიშანი
"	4 "	აჯაროდ	საჯაროდ
438	19 "	გაყ.	განყ.
"	3 "	იმრეთის	იმერეთის
444	3 ზევ.	ბიყო	იყო
"	11 ქვევ.	სამხით	სომხით
446	15 "	გაფხულს	ზაფხულს
452	1 "	ფეშინგი	ფეშანგი
457	8 ზევ.	უყო	იყო
461	11 ქვევ.	სიბ.	სიძ.
462	4 "	გართების	გაერთების
464	5 ზევ.	ესები	ესენი